

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ABBÂSÎ ŞEHİRLERİNDE İMAR FAALİYETLERİ
(Kuruluşundan Sâmerâ Dönemine Kadar m. 750-836)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ömer Naci FİDAN

TARİH ANABİLİM DALI

Ankara, 2020

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ABBÂSÎ ŞEHİRLERİNDE İMAR FAALİYETLERİ
(Kuruluşundan Sâmerrâ Dönemine Kadar m. 750-836)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ömer Naci FİDAN

TARİH ANABİLİM DALI

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU

Ankara, 2020

ONAY SAYFASI

145201121 nolu Ö. Naci FİDAN tarafından hazırlanan “**ABBÂSÎ ŞEHİRLERİNDE İMAR FAALİYETLERİ (Kuruluşundan Sâmerâ Dönemine Kadar m. 750-836)**” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Unvan Adı Soyadı	Kurumu	İmza
Prof. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	
Prof. Dr. Eyüp BAŞ	Ankara Üniversitesi	
Doç. Dr. Halide ASLAN	Ankara Üniversitesi	

Tez Savunma Tarihi: 20.12.2019

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü V.

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlamasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim. 20.01.2020

Ö. Naci FİDAN

İTHAF

Yetişmemde büyük emek sahibi annem, babam ve hocalarıma saygı, minnet ve
hürmetlerimle...

TEŞEKKÜR

Mensubu olmaktan şeref duyduğumuz İslâm Medeniyetimizin Osmanlı Devletinden sonra en uzun süre yaklaşık 500 yıl iktidar olan Abbasîlerin belirli döneminin sosyal, siyasal, ekonomik, askeri ve dini imar faaliyetlerini ele aldığımız bu çalışmamızın araştırma dünyasına bir damla fayda sağlamasını arzu etmekteyiz.

Araştırmamızın çerçevesinin, içeriğinin, niteliğinin, yol ve yönteminin şekillenmesinde her türlü desteğini hemen yanı başımda hissettiğim, arapça metinlerin doğru anlaşılmasındaki yardımlarıyla danışmanım değerli hocam Prof. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU'na teşekkür ve minnettarlığımı bildirmekten mutlu olurum. Kendisi ile aramızdaki teşrik-i mesai ve yakın bağdan şanslı olduğumu belirtmek isterim. Araştırmamızın fikirden icraata dönüşmesi sırasında verdiği nasihat, destek ve yönlendirme çabalarını burada zikretmek isterim. Araştırmam için bilgi ve önerisine başvurduğum birçok değerli akademisyen, arkadaş ve dostlarıma, araştırma için toplanan tez izleme komitesi değerli jüri üyelerine, esasen Prof. Dr. Eyüp BAŞ, Doç. Dr. Halide ASLAN hocalarıma ayrı ayrı teşekkür ediyorum.

Yetişmemde büyük gayret ve katkıları olan ve her daim dualarını hissettiğim annem ve babam Ahmet FİDAN'a, ilgi ve desteğiyle her daim yanımda olan değerli ağabeyim M. Âkif FİDAN'a, araştırmalarım nedeniyle üç çocuğumun yükünü tek başına sırtına yüklediğim sevgili eşim Rûveyda'ya ve biricik yavrularım Yusuf, Ahmet ve Zeyneb'e, Gelibolu Fen Lisesi öğrencisi kitap kurdu, çalışma ve araştırma meraklısı yeğenim Elif Beyza'ya minnetle teşekkür ederim. Onların tahammül, destek ve gayretiyle sonuçlandığını her zaman hatırlayacağım.

Saygı, minnet ve sevgi nişanesi olarak çalışmamı aileme armağan etmek istiyorum.

Dekanımız Prof. Dr. Ali GÜNEŞ hocam başta olmak üzere çalışma ortamındaki mesai arkadaşlarıma, başta ASBÜ ve Yalova Üniversitesi Kütüphaneleri olmak üzere yararlandığım kütüphanelerin değerli çalışanlarına da yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

Çalışmamın son aşamaya gelmesinde yardım ve desteklerinden dolayı ayrıca Prof. Dr. Suat CEBECİ, Dr. Öğr. Üyesi Ufuk BİRCAN, kütüphaneci ve araştırmacı Ömer ORHAN'ın değerli katkılarına teşekkür ederim.

Araştırmamızın başarılı olmasını Yüce Allah(c.c.)'dan niyaz ederim.

Saygılarımla.

Ankara, 2020

ÖZET

Abbâsî Şehirlerinde İmar Faaliyetleri

(Kuruluşundan Sâmerâ Dönemine Kadar M. 750-836)

Abbâsî Şehirlerinde İmar Faaliyetleri adlı tez çalışmamızda Abbâsî başkenti Bağdat'tan sonra bir dönem başkent olan Samerra'nın yapılışına kadar olan dönem içerisinde Abbâsî şehirlerinde ve var olan şehirlerde Abbâsîlerin gerçekleştirdiği imar faaliyetleri ele alınmaktadır.

Yaklaşık beş yüz yıllık Abbâsî iktidarının 86 yıllık döneminde sivil, askeri ve dini mimariyi kapsayan imar faaliyetleri esas alınmıştır. Çalışmamız kapsamında yeni kurulan bir şehrin kuruluşu veya Abbasiler dönemi öncesi kurulan bir şehirdeki imar faaliyetlerini ele alırken, kimi zaman inşa kimi zaman tamir ve onarım yönünden yapılan faaliyetler incelenmiştir. Sekiz Abbâsî halifesi dönemi kapsamında; şehir ve şehirler etrafında gerçekleşen imar faaliyetleri çerçevesinde Abbâsî dönemi şehirleri incelenmiştir. Şehirleri ve şehirlerde yapılan imar faaliyetlerini ele alırken aynı coğrafyada Abbâsîlerden önce iktidar olmuş Emevîler dönemi İmar Faaliyetleri ile yakınlık, benzerlik ve farklılıkları tespit etmeye çalışıldı. Bununla birlikte Abbasiler döneminde fethedilen yerlerin İslâmi bir şehir modeline tahvil (çevrilme) edilmesi, yeni kurulan bir şehirde İslami bir şehir modelinin ortaya konulma çabaları, ortaya konulan eserlerle birlikte değerlendirildiğinde Bağdat, sonradan yapılacak birçok şehrin kurulmasında modeldir. Yeniden kurulan bu şehirlerin, çağdaşı diğer şehirlere göre şehirde yaşayan insanların ekonomik, sosyal, ticari ve kültürel ihtiyaçlarının karşılanması (nitelik) ve nüfus yoğunluğu bakımından üstün olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Abbâsîler, İmar, İslâm Tarihi, İslâm Şehirleri, Irak-Bağdat

ABSTRACT

Construction Activities In Abbasid Cities (From Establishment To Samarra Period A.D. 750-836)

This study; called construction Activities in the Abbasid cities, covers the Abbasid reconstruction activities in Abbasid and other cities in the period starting after Baghdad to the construction of the capital: Samarra.

Construction activities include 86 years of approximate 500 years of Abbasid reign civilian, military and religious architecture. Through this study, while exploring the establishment of a new city and architectural activities for cities before the Abbasid era is being studied, the activities like reconstruction, repair and restoration works are primary concern. Eight Abbasid caliphate periods are included for the architectural activities around the cities and their surroundings. The similarities and differences between previous Ummayyad reign architecture are compared in reviewing the reconstruction activities. In the light of provided references, the cities like Baghdad conquered by Abbasids were intended to be converted to an Islamic urban model, and also implementing this model to the newly constructed cities set precedent for the new settlements. These new built cities are superior in providing wealth, society, population, trade and cultural attributes when compared with other contemporary cities of the time.

Key words: Abbasids, Construction, Islamic history, Islamic cities, Iraq-Baghdad

İÇİNDEKİLER

İTHAF	i
TEŞEKKÜR	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	vii
TABLolar ve PLANLAR DİZİNİ	viii
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	ix
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi	5
1.2. Araştırmanın Metodu, Kapsamı ve Kaynakları.....	7
2. ABBÂSÎ DEVLETİ	13
2.1. Abbâsîler Siyasi Tarih.....	13
2.2. Abbâsîler'e Kadar İslâm Medeniyetinde Şehircilik Anlayışı	16
2.2. Abbâsî Coğrafyası ve Gerçekleştirilen İmar Faaliyetleri	19
2.4. Abbâsîler Döneminde Mimari.....	20
3. SÂMERRÂ DÖNEMİNE KADAR ABBÂSÎ ŞEHİRLERİNDE İMAR FAALİYETLERİ.....	28
3.1. Mekke	28
3.2. Medine	32
3.3. Tâif	34
3.4. Basra	35
3.5. Kûfe	36
3.6. Fustât	37
3.7. Dımaşk	38
3.8. Kudüs	39
3.9. Musul	41

3.10. Hâşimiye.....	42
3.11. Remle	43
3.12. Enbâr	44
3.13. Hîre	45
3.14. Bağdat	46
3.15. Vâsit	55
3.16. Damgan	56
3.17. Kayrevan	57
3.18. Cündişâpûr	59
3.19. Tunus	59
3.20. İskenderiye	60
3.21. Antakya	61
3.22. Rusâfe	62
3.23. Rakka	63
3.24. Humeyme	65
3.25. Tarsus	65
3.26. Abbâsiye.....	67
3.27. Süğur ve Avâsım	68
3.28. Kafkasya Tahkimatı	71
4. SONUÇ	74
5. KAYNAKÇA	77
6. EKLER	91
6.1. TABLOLAR ve PLANLAR	91
6.2. HARİTALAR.....	101
6.3.RESİMLER.....	104
ÖZGEÇMİŞ.....	113

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltma	Açıklama
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
A.G.E.	: Adı geçen eser
A.G.M.	: Adı geçen makale
(AS)	: Aleyhisselâm
ISAR	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı
B.	: bin, ibn (oğlu)
C.	: Cilt
CC.	: Celle celaluhu
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
EDT	: Editör
H.	: Hicrî
HZ.	: Hazreti
İA.	: İslâm Ansiklopedisi (MEB)
İSAV	: İslâm Sanat Araştırmaları Vakfı
İSTEM	: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
M.	: Milâdî
M.Ö.	: Milâttan Önce
M.S.	: Milâttan Sonra
Nşr	: Neşreden
Ö	: Ölüm Tarihi
R.A.	: Radıyallahü anh
S.	: Sayı
S.	: Sayfa
SS	: Sayfalar
S.A.V.	: Sallallahü Aleyhi ve sellem
Tahk.	: Tahkik Eden
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu

TABLolar VE PLANLAR DİZİNİ

Tablolar

Tablo 1- Abbâsî Halifeleri Listesi	91
Tablo 2- Abbâsî Halifeleri Şeceresi	92

Planlar

Plan 1- Bağdat Şehir Planı	93
Plan 2- Bağdat Şehir Planı	93
Plan 3- Mekke Şehir Planı	94
Plan 4- Medine Şehir Planı	94
Plan 5- Basra Şehir Planı	95
Plan 6- Kûfe Şehir Planı	95
Plan 7- Fustat Şehir Planı	96
Plan 8- Rusafe Şehir Planı	96
Plan 9- Rakka Şehir Planı	97
Plan 10- Rakka Şehri ve çevresi	97
Plan 11- Uhaydır Sarayı Planı	98
Plan 12- Kayrevan Ulu Camii Planı	98
Plan 13- Remle Şehir Sarnıcı Planı	99
Plan 14- Fustat Amr Camii Kronolojik Diyagramlı Eklentiler Planı	99
Plan 15- Fustat Amr Camii Kronolojik Eklentiler Planı	100

ŞEKİLLER DİZİNİ

Haritalar

Harita 1- Abbâsî Coğrafyası.....	101
Harita 2- İslâmiyetin Yayılışı.....	101
Harita 3- Abbâsîlerin Yayılışı.....	102
Harita 4- Klasik Dönem Irak Haritası.....	102
Harita 5- Ticaret Yolları Haritası.....	103
Harita 6- 7.-10. Asır İslâm Şehirleri.....	103

Resimler

Resim 1- Rakka Şehir Surları ve Bağdat Kapısı.....	104
Resim 2- Rakka, Kuzey doğu köşe kule ve Bağdat Kapısı.....	104
Resim 3- Rakka, Sur Duvarları.....	104
Resim 4- Fustat Amr Camii.....	105
Resim 5- el-Asker Sarayı Mihrabı.....	105
Resim 6- Tunus, Sûse Ribatı.....	105
Resim 7- Tunus, Sûse Ribatı Giriş Cephesi.....	106
Resim 8- Tunus, Münestir Ribâtı.....	106
Resim 9- Bağdat, Mansur Camii Mihrabı.....	107
Resim 10- Bağdat, el-Hasekî Camii Mihrabı.....	107
Resim 11- Bağdat Müzesi, Mansur Camii Mihrab.....	107
Resim 12- Kayrevan Camii Mihrabı.....	108
Resim 13- Kayrevan Camii Minarenden Görünüm.....	108
Resim 14- Kayrevan Camii Genel Görünüş.....	109
Resim 15- Mahalle Kapıları Örneği.....	109
Resim 16- Remle Sarnıcı Genel Görünüm.....	110
Resim 17- Remle Sarnıcı Günümüzdeki Görünümü.....	111
Resim 18- Remle Ak Mescid Minaresi.....	111
Resim 18- Uhaydır Sarayı.....	112
Resim 19- Refika Cami-i Kebîr'inin avlusu ve minaresi.....	112

1. GİRİŞ

Değişik isimlerce çeşitli tanımları yapılan tarih bilimi genelde geçmişin gelecek için öğrenilmesi hedefi etrafında şekillendirilmiştir. En bilinen şekli ile tarih “Geçmişteki olayları yer ve zaman göstererek anlatan bilimdir”.¹ Aslında tarih ilminde aranılan gerçek hakikattir.² Bunu sağlamanın yolu ise olaylar arasındaki sebep sonuç ilişkisini önemseyerek tarihi sürecin sadece görünen ve büyük olaylarla değil, küçük ve önemsiz gibi görünen detaylarla da ele alınması gerektiğini belirten ve konumuza bakışımızı da bir nevi ifade eden Ahmed Cevdet Paşa'nın tarih için bu düşünceleriyle başlamak istiyoruz.³

Bu açıdan bakıldığında tarihin sadece insanoğlunun “geçmişte ne oldu?” merakını gidermek ve tatmin edici cevaplar aramaktan öte anlamlar içerdiğine dikkat çekmekte ve tarihin birden fazla yönü ve çehresi olduğuna işaret etmektedir. İslâm medeniyetinde ise bir adım öteye gidilerek tarihin aslında sadece geçmişi bilmek değil, aynı zamanda Marifetullah'a yani Allah'ı tanıma, Allah'ı bilme yolu olduğuna dikkat çekilir.⁴

Hz. Peygamber (S.A.V.) ile varlığını hissettirdiği andan itibaren İslâm medeniyeti sosyal hayatta, ekonomide, askeri, kültürel, dini, sanat ve mimari hayatta kendine has üslubu ile ortaya çıkmıştır. Bulunduğu coğrafyadaki tarihi ve kültürel unsurlardan etkilenmekle birlikte İslâm medeniyetinin kendine has, farklı ve belirgin bir üslubu olduğu da açıktır. Bu alanlardan birisi de şehircilik ve imar faaliyetlerinde İslamiyet'in etkisi belirgin bir şekilde görülmüştür. Hz. Peygamberden (S.A.V.) günümüze kadar gelişen süreçte giderek gelişen ve değişen bu üslupta Abbâsîler de önemli bir halkayı oluşturmuştur.

Tarih boyunca aile geleneğine dayalı iktidarlarını sürdüremeyeceklerinin farkında olan hükümdarlar ünlerini ölümsüzleştirme çabası içinde, kimi zaman abideler, saraylar, kaleler,

¹ Togan, A. Zeki Velidi (1981), *Tarihte Usul*, 3. Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul, s. 7-8; Kafesoğlu, İbrahim, (1963), “Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik”, *Tarih Dergisi*, Cilt 13, Sayı 17-18, s. 1; Özçelik, İsmail (1993), *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler*, Nobel Yayıncılık, Ankara, s. 1.

² Erdoğan, A. Teyfur (2011), “Tarih Yazıcılığında Gerçek (Realite)-Hakikat (Verite) Sorunsalı”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu (Ankara 2010) Bildiriler Kitabı*, ed. Mehmet Öz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 32.

³ Ahmed Cevdet Paşa (1301), *Tarih-i Cevdet*, I-XII, Matbaa-i Osmaniyye, İstanbul, I, 5-6; Halaçoğlu, Yusuf-Mehmet Akif Aydın (1993), "Cevdet Paşa", *DİA (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, VII, 446. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cevdet-pasa> (08.01.2020).

⁴ Söylemez, Mehmet Mahfuz (2007), “Tarih Üzerine Notlar”, *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, Cilt 4, İstanbul, s. 12.

kimi zamanda bu amaçla şehirler inşa etmiştir. Daha önceden kurulmuş şehirlere İslâm medeniyetinin ayırıcı mimari tarzını bu abideler vermektedir.

Medine kelimesi Arapçada şehir demektir. Medeniyet kelimesi ile aynı köktendir. Hz. Peygamberde (S.A.V.) Yesrib'e hicret ettikten sonra şehrin adını Medine olarak değiştirmiş ve imar faaliyetleri ile beraber siyasî-hukukî yapı içinde sosyal ve kültürel faaliyetlere de önem vererek İslâm şehirciliğinin örneğini oluşturmuştur. Şehirleşmenin özünde olan siyasi ekonomik ve medeni şartların olgunlaşması ile İslâm şehirciliğinin potansiyeli de ortaya çıkmıştır. Andre Miquel'in deyiimiyle mantar biter gibi şehirler kurulmuştur. Medine ile başlayan bu şehirleşme ivmesi Kûfe, Basra, Fustât ve Vâsıt ile devam etmiş Abbâsîlerle çok önemli bir aşamaya gelmiştir.⁵

Hz. Ömer (r.a.) zamanında Şam Valiliği görevine getirilen Hz. Muaviye'nin daha sonra 661 yılında Emevî Devletini ilan etmesiyle İslâm devletinin başkenti Medine'den Şam'a taşınmıştır. Bunu örnek alan Abbâsîler de imparatorluklarının gelişmesi ve soylarının menfaatini esas alarak başkenti Suriye'den Irak'a taşımışlardır. Ticaret yolları kavşağında yer alan konumu nedeniyle Irak, yeni İslâm devletinin bölgedeki önemini artırmıştır. Başlangıçta Hilafet merkezi olarak Hâşimiye olarak kullanılmış, bir müddet sonra Enbâr'a taşınmıştır. İkinci Halife Cafer el-Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) zamanında başkent resmî adı Medînetüsselâm olan Bağdat'a taşınmıştır. Bağdat, 836-883 yılları arasında yedi Abbâsî halifesinin Sâmerâ'yı başkent olarak tercih etmesi dışında Abbâsî devletinin yönetim merkezi olarak kullanılmıştır.⁶

Şehiri şehir yapan ana unsurların başında mimari gelir. İslâm medeniyetinin, günümüze kadar ulaşan en güçlü sanat dalı mimari eserlerdir. Mimari eserler içerisinde en nadide eserler şüphesiz dini mimari diye tabir edilen cami, medrese, türbe, tekke, zaviye vb. yapılardır. Sosyal hayatın ihtiyaçlarının karşılandığı dini mimari dışında kalan han, hamam, kervansaray, imaret, bedesten, saray, köşk, köprü, çeşme vb. yapılar sivil mimari olarak adlandırılmaktadır.

⁵ Miquel, Andre (1991), *İslâm ve Medeniyeti*, Çev. Ahmet Fidan, Hasan Menteş, Birleşik Yayınları, Ankara, s. 151.

⁶ Yetkin, Suut Kemal (1965), *İslâm Mimarisi*, 3. Baskı, AÜİF Yayınları, Ankara, s. 54; Yıldız, Hakkı Dursun (1999), "Abbâsîler (Siyasi Tarih)", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, I, 31; Bozkurt, Nahide (2017), *Abbâsîler (750-1258)*, 3. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 191; Bammate, Haidar (1975), *İslâmın Çehresi*, Çev. Osman Fehmi Giritli, Sancak Yayınları, İstanbul, s. 108.

Mimari eserleri ayırdığımız bu iki sınıf dışında kale, sur, burç, tersane, hisar, kışla, ordugâh gibi askeri yapılar da İslâm mimarisinde önemli yer almaktadır. Mimari özellikleriyle diğerlerinden ayrılan askeri yapılar bulunduğu ülkeye göre mimari özelliklerinde değişiklik gösterebilmektedir.

Klasik İslâm şehirciliğinin temel karakteristiği bir “mescid-i cuma” etrafında kurulmuş ve gelişmiş olmalarıdır. Hemen belirtelim İslâm medeniyetinde cami sadece bir ibadet yeri değil, kültürel, siyasal, sosyal hatta ekonomik faaliyet ve toplantıların yapıldığı bir idare merkezi hayatın esas merkezi konumundadır.⁷ Doğan Kuban Cami’yi en değişmeyen ve en evrensel, dini verilerle ve tarih boyunca sosyal düzenle en sıkı bağları olan yapı olarak nitelendirmiştir.⁸ Cami ve mescidlerin, Hz. Peygamber (S.A.V) dönemi ve Hulafa-i Raşidin dönemindeki hüviyeti Emevîler döneminde sadece ibadet ve eğitim öğretim faaliyetleri ile sınırlı kalmış, sivil ve askeri mimarinin çeşitlenmesine yol açmıştır. Abbâsîler döneminde ise bu anlayış devam etmiştir.⁹ Doğan Kuban *Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-Memâlik* adlı eseriyle tanınan İslâm coğrafyacısı B. Hurdâzbih’e dayanarak erken 9. Yüzyıldaki Türk şehirlerinden söz ettikten sonra bölgedeki şehirlerin ticaret esaslı yerleşim planlarında çarşı veya pazarların şehrin dış kapıları yakınında ya da Ribat içinde olduğunu, Abbâsî hâkimiyeti ve sonrasında ise ticaret merkezinin cami yakınında konumlandırıldığına vurgu yapmaktadır.¹⁰

İslâm medeniyetinde türbeler, camilerden sonra ikinci büyük öneme sahiptir. Çalışmamız içerisinde bir başlık içinde değerlendirdiğimiz Kubbetü’s-Süleybiye İslâm medeniyetinde türbenin ilk örneği olarak bilinmektedir. Bulduğu İslâm ülkesinin coğrafi şartlarına göre değişik şekilde mimari formlarda karşımıza çıkmaktadır.

Çalışma alanımız dışında kalan fakat İslâm medeniyetinde üçüncü büyük öneme sahip mimari yapı medreselerden söz etmek gerekmektedir. İlk medresenin hangi dönemde yapıldığı tartışması¹¹ bir yana eğitim kurumları içinde önemli bir yeri olan siyasal nedenlerle yapılan,

⁷ Demirci, Mustafa (2003), “İslâmda Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri”, *İSTEM Dergisi*, Yıl 1, Sayı 2, Konya, 134.

⁸ Kuban, Doğan (1965), *Anadolu-Türk Mimarisi Tarihi I*, İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, İstanbul, s. 19.

⁹ Yıldız, Hakkı Dursun (1992), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I-XV+I, Çağ Yayınları, İstanbul, III, 559.

¹⁰ Kuban, Doğan (1968), "Anadolu - Türk Şehri: Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler" *Vakıflar Dergisi*, VII, Ankara, s. 56.

¹¹ Bozkurt, Nebi (2002), “Medrese”, *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXVIII, 323.

dini unsurları da içinde barındıran medreselerin İslâmiyetin bulunduğu bölgeye yayılmasında doğrudan etkisi olmuştur.¹² Abbâsî Halifesi Me'mûn'un Horasan Valiliği döneminde medrese kurdurduğu İslâm tarihi kaynaklarında teyide muhtaç olduğu anlaşılmaktadır. Halife Me'mûn döneminde yapılan Beytülhikme ile karıştırıldığı anlaşılmaktadır.¹³ Yaptığımız araştırmalar sonucunda bir eğitim kurumu olarak nitelendirilen medrese kuruluş veya inşasına araştırma sınırlarımız içerisinde rastlamadığımızdan aynı kanaate ulaşmış bulunuyoruz.

132-656/750-1258 yılları arasında beş asrı aşan bir süre İslâm Medeniyetinin yönetim ve halifeliğini elinde tutan Abbâsiler Devleti, sunnî İslam'ın temsilciliğini yapmış¹⁴, Bağdat, Sâmerrâ gibi önemli şehirler kurmuş, 10 milyon km²'lik alanda hükmetmiş, ekonomik, sosyal, kültürel ve dini dünya mirasına çok sayıda eserle iz bırakmıştır. Çalışmamız kapsamında kuruluşundan Sâmerrâ dönemine kadar (221/836) Abbâsîlerin görünen yüzü akademik usullerle ortaya konulmuştur.

Fuad Köprülü, W. Barthold'un evvelce yazılmış İslâm Medeniyeti Tarihi kitaplarına kıyasla *İslâm Medeniyeti Tarihi* kitabının önemini belirttiikten sonra "İslâm dünyasının mukadderatı üzerine büyük ve devamlı bir tesir yapmış olan Türkler'in tarihi bilinmeden, İslâm tarihini anlamak mümkün olamayacağı nasıl tabii ise İslâm tarihi çerçevesi içine sokmadan Orta zaman Türk tarihini anlamamanın kabil olamayacağını söylemektedir. Binâenaleyh, İslâm tarihini ve İslâm kültürünü -hiç olmazsa umumi hatlarıyla- öğrenmek, milli tarih terbiyesi almak lüzumunu duyan Türk münevverleri için büyük bir ihtiyaçtır." diyerek İslâm medeniyetinin anlaşılmasında bizlere yol haritası çizmiştir.¹⁵

¹² Yetkin, Suut Kemal (1984), *İslâm Ülkelerinde Sanat*, Cem Yayınevi, İstanbul 1984, s. 17.

¹³ Bozkurt, Nebi (2002), "Medrese", *DİA*, XXVIII, 323.

¹⁴ Hârûnürreşîd (786-809)'in halifeliğinden itibaren oluşturulan Kâdıkkudâtlık makamına Hanefî mezhebine mensup kadıların tayin edilmesi, Abbâsî coğrafyasında özellikle Irak, İran, Horasân ve Mâverâünnehr'de bu mezhebin benimsenmesi ve yayılmasında büyük etkisi olmuştur. Bkz. Bardakoğlu, Ali (1997), "Hanefî Mezhebi", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XVI, 5; Huncan, Ömer Soner (2007), "X-XIII. Yüzyıllarda Orta Asya'da Türkler ve İslâm (Nümizmatik Veriler ve İslâm Kaynaklarına Göre)", 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Kitabı*, Ankara, s. 1624.

¹⁵ Wilhelm Barthold (1984), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Çev. M. Fuad Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 359-360.

1.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Abbâsîler iktidarının ilk dönemini ele aldığımız bu çalışmada bugüne kadar Emevîler dönemi İmar faaliyetleri, Abbâsîler döneminde müstakil olarak Bağdat, Sâmerrâ, Kûfe gibi önemli şehirlerdeki imar faaliyetleri hakkında çalışmalar yapıldığı görülmektedir.¹⁶ İslâm şehirlerine yönelik çalışmalarda ise Abbâsîler dönemine ait çalışmalarda imar faaliyetlerinin sınırlı kalması, ayrıca Sâmerrâ dönemini (836-892) kapsayan çalışmaların müstakil çalışılmış olması gibi nedenlerle bu çalışmaya ihtiyaç duyulmuştur.¹⁷ Çünkü Abbâsîlerin ilk dönemi diye adlandırılan 750-836 yılları arasında iktidar olmuş sekiz Abbâsî halifesinin iktidar olduğu dönem imar faaliyetleri açısından akademik bir çalışmaya henüz konu edilmemiştir. Bir başka deyişle bu araştırmanın temel problemi Abbâsî dönemini tevarüs ettiği Emevî dönemi ile karşılaştırmalı olarak ortaya çıkarmaktır. Böylece önemli bir kırılma noktası olan Sâmerrâ dönemine kadar imar faaliyetlerini öncesiyle, sonrası ile gözler önüne serilmesi amaçlanmıştır. Bunun dışında Abbâsî şehirciliğinin İslâm şehirciliği ile bağlantısındaki yayın boşluğu da konumuzun seçiminde ekili olmuştur. Biz bu dönem faaliyetlerini akademik bir bakışla irdelemeyi uygun bulduk.

Şehirlerin ortaya çıkışında İnsan psikolojisindeki birlikte yaşama zorunluluğu, sosyal ilişkiler, dayanışma ve savunma içgüdüleri önemli bir yer tutar. İnsanlar arasındaki ilk ve en alt ilişki düzeyinin bireysel savunma içgüdüleri, kendini savunma amacıyla bir başkası ile beraber hareket etmeyi zorunlu kılmıştır. Bu ortak savunma ihtiyacının sonucu olarak insanların ve

¹⁶ Emevîler dönemi imar faaliyetleri hakkında bkn.: Erkoçoğlu, Fatih (1999), *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara; Erkoçoğlu, Fatih (2017), Söylemez, M. Mahfuz (2000), *Emevîler Döneminde Kûfe*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara (Bu çalışma dah sonra *Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe* ismiyle Ankara Okulu Yayınları tarafından 2001 yılında yayınlanmıştır.); Emevîlerde İmâr Faaliyetleri, *İslam Tarihi ve Medeniyeti (Emevîler)*, Edt.: Adnan Demircan, Siyer Yayınları, İstanbul, 503-529; Abbâsîler dönemi imar faaliyetleri hakkında bkn.: Can, Yılmaz (1995), *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı (H. I-III/M. VII-IX Yüzyıl)*, TDV Yayınları, Ankara; *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 7-8-9 Kasım 2008, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, C. I-II, İstanbul 2011; Kurt, Hasan (1997), Emevî ve İlk Abbâsî Halifeleri Döneminde Buhara Bölgesi (53-232/674-847), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara; Kan, Kadir (2010), *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa; Kan, Kadir (2016), "Abbâsî Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri", *Bilimname*, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, C. 30, S. 1, Kayseri, ss. 97-138.

¹⁷ Sâmerrâ dönemi (836-892) hakkında kapsamlı yapılan çalışma için bkn.: Ergun, Hatice Küpra (2002), *Abbâsî Başşehri Sâmerrâ ve Abbâsî Tarihinde Sâmerrâ Dönemi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya; Demirci, Mustafa (2018), *Abbâsî Tarihinde Sâmerrâ, İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Emevîler)*, Edt.: Nahide Bozkurt-Mustafa Demirci, Siyer Yayınları, İstanbul, 275-290.

evlerin bir araya getirilmesiyle şehirlerin ortaya çıktığına dair tarihte birçok şehir örneği gösterilebilir. İnsanların birbirleriyle ihtiyaçlarını karşılamak, ihtiyaçların temin edilmesi, üretilmesi, elde edilmesi, değiştirilmesi, satması, satın alması vb. sosyal ve iktisadi ihtiyaçlar şehirlere asıl fonksiyonunu kazandırmıştır. Bu yüzden şehirleri şehir yapan sadece evler değil tüm bu sosyal faaliyetlerin gerçekleştiği bina, bunları birbirine bağlayan ulaşım ve altyapı sistemleri dolayısıyla imar faaliyetleri bütünüdür.¹⁸

Konumuz olan Abbâsî şehirlerinin oluşum ve gelişim sürecini daha iyi anlamak için diğer genel itibari ile şehirlerin kuruluşuna ve gelişimine de değinmek gerekmektedir. Kuban, Anadoludaki şehirlerin önceki medeniyetler sonrası geçiş dönemlerinin etkileri, şehir sakinlerinin akıbetleri hakkında verdiği bilgilerden sonra, şehirlerin ve sakinlerinin yok edilmesi şeklinde bir uygulama görülmediği, anı askeri bir istilâyâ uğramış bölgelerde dahi taşra sakinlerinin şehirlere, şehirdekilerin daha batıya göç etmelerinin normal olduğunu belirtmiştir. Daha sonra Anadolu şehrinin Türkleşmesinin; eski şehirlerin gelişmesi ve yeni bir şehir yapısının doğuşu, yeni şehirlerin kuruluşu veya meydana gelişi, göçebelerin şehirli olması şeklinde üç yönlü olabileceğini vurgulamaktadır.¹⁹ İslâm medeniyetinde özel olarak da çalışmamıza esas teşkil edilen ele aldığımız Abbâsî şehirlerini de, oluşum ve gelişim olarak bu minvalde gruplandırabiliriz. Müslümanlar tarafından kendi içinden önceden tasarlanmış, bir plana göre kurulmuş şehirler ve fethedilmiş şehirler. Önceden tasarlanmış şehir olarak Bağdat'ı, ordugâhlardan dönüştüren şehir olarak Basra, Kûfe, Fustât ve Kayrevan'ı, fethedilmiş şehirler olarak Kudüs, Şam, Halep'i örnek olarak gösterebiliriz.

Adı geçen ordugâh şehirlerin kuruluş ve gelişim aşamasında bölge sahibi komutanlarca şehrin ileri gelenlerine konut yapabilmeleri için ikta arazileri tahsis edilmiş, böylelikle toplum içinde kazanılan üstünlük ve önemlilik kentsel dokunun da şekillenmesinde rol oynamıştır.

Abbâsîlerde imarında da büyük ölçüde tevarüz ettikleri önceki uygulama olan, İslâm şehrine kentsel dokuyu kazandıran mimari çalışmalar, müslümanların yerleşik yaşamdan uzak olduklarından, gayr-i müslim ustalara yaptırılmıştır. Fetihlerle birlikte çoğalan İslâm

¹⁸ Cansever, Turgut (2006), *İslâm'da Şehir ve Mimari*, Timaş Yayınları, İstanbul, s. 71; Elisséef, Nikita (2010), "İslâm Şehri: Fizikî Plan", *İslâm Şehri*, Ed. Robert Bertram Serjeant, Çev. Elif Topçugil, İz Yayıncılık, İstanbul, s. 117.

¹⁹ Kuban, Doğan (1968), "*Anadolu - Türk Şehri*", s. 56.

coğrafyasında şehirleşme ve mimarlık faaliyetlerinde İranlı, Bizanslı ustaların camiler başta olmak üzere birçok eserin yapımında görev almış, imar faaliyetleri daha çok yabancılar eliyle yürütülmüştür. Abbâsîlerle birlikte müslümanlar mimari konuda yetkinliklerini artırmış ve günümüze kadar ulaşan eşsiz mimari eserler yapmışlardır.²⁰

İslâm şehirlerinde şehrin imar faaliyetlerinin tanziminde şehrin demografik yapısı, dini ve kültürel yapısı da önemli rol oynamaktaydı. İran'da bulunan Merv'de de görülen mahalleler ve caddeler arasında kapılı duvarlar Arapların sosyal yaşam tarzından olduğu düşünülmektedir.²¹ Bu duvarlarla şehirdeki kabileler veya dini gruplar birbirinden ayrılmaktaydı. Şehir sakinlerinin, ziyaretçilerin başta cami olmak üzere sosyal ihtiyaçlarını karşılayabileceği sosyal yapılar şehir içinde bir düzen içinde yerleşik halde bulunmaktaydı.

İslâm gelene kadar asırlarca devam eden başta Pers-Bizans savaşları, salgın hastalıklar, depremler Mezopotamya bölgesindeki şehirleşmenin duraklamasına yol açtığı bilinmektedir. Fetihlerle birlikte gelen İslami şehirleşme konusundaki hareketlilik, Magrib'den Maveraünnehir'e kadar ticaret yollarının ortak bir yönetim altında toplanmasına yol açmıştır. Bunun en önemli yansımalarından birini Abbâsîler döneminde görmek mümkündür. Abbâsîler döneminde şehir kurma, var olan şehirlerin geliştirilmesi yenilenmesi hemen hemen bütün Abbâsî iktidarında görmek mümkündür. Bu konunun somut örneğini, dönemin düşünce dünyasını anlaşılması açısından Halife Mütevekkil'in şu ifadelerinde görebiliyoruz; "İşte şimdi melik olduğumu anladım. Çünkü kendi yaptırdığım şehirde oturuyorum."²²

1.2. Araştırmanın Metodu, Kapsamı ve Kaynakları

Metod

Tarihçiliğin olmazsa olmazı olan ana kaynaklardan veya belgelere dayalı olarak ortaya konulması gerektiği prensibi ile hareket edilmiş, kimi zaman farklı kaynaklardan gelen bilgiler karşılaştırılarak, öncelikle nitel araştırma tarih metodu kullanılmıştır. Bu yüzden çalışmamızın esas dayanağı olan temel İslam Tarihi kaynaklarından gelen malumat olduğu gibi ele

²⁰ Can, Yılmaz (2013), "İslâm Medeniyetinde Şehirleşme ve Mimarî", *VI. Dinî Yayınlar Kongresi* (İslâm, Sanat ve Estetik), İstanbul, 428.

²¹ Wilhelm Barthold (1984), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 23; Elisséef, Nikita (2010), "İslâm Şehri: Fizikî Plan", s. 128.

²² Ahmed b. Ebi Yakub b. Cafer (ö. H.292)(1358), *Tarihu'l-Yakubi*, I-III, Matbatü'l-Ğura, Nəcəf, III, 215.

alınmamış, bilgi yığını olması yerine analiz ve sentez filtrelerinden geçirilmiştir. Dolayısıyla hem temel kaynaklara doğrudan nüfuz edip, hem de bu kaynaklar üzerinde değerlendirme ve yorum denemesi yoluyla doğru bilginin ortaya konulmasına tenkitçi bir yol izlenmesine dikkat edilmiştir.

Araştırmamızda nitel araştırma metodu esas olsa da diğer yöntemlerden de zaman zaman faydalanılmıştır. Örneğin çalışmamızda zaman zaman muhteva analizi yöntemi de kullanılmış, elde edilen bulgular, bu yöntemle metinde geçen özel/seçilmiş kavramların varlığı, ne sıklıkta geçtiği ve aralarında ilişki olup olmadığını ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kavram analizi ve ilişki analizi şeklinde iki ayrı kategorisi bulunan bu yöntem, bizim çalışmamızda da bazı kavramların hangi kaynaklarda geçtiği, kaçında, ne kadar geçtiğinin ortaya çıkarılması ve küçük de olsa istatistiki bilgi ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Kuruluş ve gelişim özellikleri bakımından İslâm şehirleri tarihçiler tarafından değişik tasniflere tâbi tutulmuştur. E. Pauty, bütün şehirler için yaptığı tasnifin benzerini İslâm şehirleri için de yapmış, kendiliğinden ve bir irade ile kurulanlar şeklinde ikiye ayırmıştır. Ordugâhtan gelişip büyüyen şehirler ve bunların dışındaki şehirler olmak üzere iki kısımda değerlendirenler de olmuştur. Genel kabul gören müslümanlar tarafından kurulan veya fetihle müslüman kimliğine kavuşan şehirler şeklindeki Yılmaz Can'ın tasnifini esas alarak biz de Mekke'den başlayarak Abbâsî devleti sınırlarındaki şehirleri sırasıyla ele almak istiyoruz.²³

Bağdat şehri gibi, araştırma dönemimiz kapsamında sıfırdan kurulmuş şehirler bulunduğu gibi Şam gibi daha önce kurulmuş ancak araştırma dönemimiz kapsamında bazı imar faaliyetleri yapılmış şehirler de incelenmiştir. Bu şekilde önceden kurulmuş şehirlerdeki imar faaliyetleri ele alınırken konuya giriş amaçlı kısaca ne zaman kurulduğu, kimin kurduğu, siyasi sosyal bazı önemli detaylar da eklenmiştir.

Abbâsî şehirlerinin esas alındığı bu çalışmada kuruluşu 749 tarihi çalışmamızın da başlangıç noktası olmuştur. Ancak her akademik çalışma da olduğu gibi geleceği anlamada geçmişe bakış ve anlama çabası bu çalışmada da olacaktır. Zaman zaman bu minvalde Emevîlerin yıkılışı, Emevîler dönemi hatta bazen Hulefa-yı Raşidin dönemine atıflar yapılarak konuların daha iyi anlaşılmasına gayret edilmiştir.

²³ Can, Yılmaz (1995), *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı (H. I-III/M. VII-IX Yüzyıl)*, TDV Yayınları, Ankara, s. 31.

Kapsam

Kuruluştan Sâmerâ Dönemine kadar (m. 750 – 836) Abbâsî Şehirlerinde İmar Faaliyetleri hakkında yaptığımız bu çalışmayı, Sâmerâ dönemine (m. 836-892) ve sonrasına (m. 892 – 1258) kadar sınırlandırmamız askeri, sosyal, siyasal ve ekonomik alanda birçok gelişmenin olduğu Sâmerâ dönemi şehirlerindeki imar faaliyetleri farklı bir akademik çalışmanın konusu olabilecek genişlikte olmasından dolayıdır. Zira Abbâsî Devletinin tarihsel sürecinin ele alındığı kaynaklarda Sâmerâ dönemi pek çok önemli gelişmenin meydana geldiği bir dönem olarak nitelendirilmektedir.

Sâmerâ dönemine kadar (221/836) Abbâsîler'de imar faaliyetleri şeklinde araştırma konusu belirlendikten sonra öncelikle araştırma sürecinde çalışmamızın kapsamındaki hem bölgeler, hem de bu bölgelerdeki yerleşim yerleri ve şehirler tespit edilmiştir. Bu şehirler ve civarındaki imar faaliyetleri coğrafya ile birlikte ele alınmıştır.

İslam Medeniyetinde eğitim öğretim kurumlarının ana unsurunu oluşturan medreseler Abbâsîler döneminde de görülmüştür. Çalışmamız sınırları içerisinde medrese faaliyetlerine rastlanmadığından dolayı araştırmamız çerçevesinde yer verilmemiştir.²⁴

Yaklaşık 500 yıl hüküm süren Abbâsî devleti tarihçiler tarafından belli başlı üç dönem olarak ayrılmıştır. Erken Dönem, Kuruluşundan Sâmerâ Dönemine kadar ele alınmıştır. Araştırma konumuz bu sekiz halife dönemini kapsamaktadır.²⁵

1. Ebû'l-Abbâs es-Seffâh 132 (749), (ö.754)
2. Ebû Ca'fer el-Mansûr 136 (754), (ö. 775)
3. Muhammed el-Mehdî 158 (775), (ö. 785)
4. Mûsâ el-Hâdî 169 (785), (ö. 786)
5. Hârûnürreşîd 170 (786), (ö. 809)

²⁴ Son dönem Abbâsîler medreseleri için bakınız. Abdullah Kamil Musa (2002), *el-Abbâsîyyun ve Asarihim el-Mî'mariyye fi'l-Irak vel Mısır ve Afrikiyya*, Da'ru'l-Afaku'l-Arabiyye, Kahire, s. 73-79.

²⁵ Liste için bakınız: et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed bin Cerir (2000), *Târîh-i Taberî*, I-IV, Sağlam Yayınevi, İstanbul, IV, 519; Yıldız, Hakkı Dursun (1999), "Abbâsîler (Siyasi Tarih)", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, Cilt I, s. 31.

6. Emîn 193 (809), (ö. 813)
7. Me'mûn 198 (813), (ö. 833)
8. Mu'tasım-Billâh 218 (833), (ö. 842)

İkinci Dönem Sâmerâ Dönemi olarak isimlendirilen ve 836-892 yılları arasında iktidar olan sekiz halife dönemi kastedilmektedir. 21 halife dönemini kapsayan 892 yılından 1258 yılındaki Moğol istilası ile yıkılışına kadar geçen süre ise Üçüncü dönem olarak adlandırılmaktadır.

Erken dönem Abbâsî tarihinde imar faaliyetleri olarak sivil, askeri ve dini mimari esas alınmıştır. Kimi zaman daha önceden olmayan bir şehrin kuruluşu, kimi zaman Abbâsîler öncesi kurulmuş bir şehrin imar faaliyetlerine yer verilecektir. Bu faaliyetler bazen bir inşa bazen bir tamir, onarım bazen de yeniden inşa şeklinde görülmektedir. Araştırmamızı şehir ve şehirler etrafında gerçekleşen imar faaliyetleri bütününde değerlendirerek, Abbâsî dönemi şehirleri sıralamasıyla vermeye çalıştık.

Kaynaklar

Araştırma kapsamımız çoğunlukla İslâm tarihinin temel kaynaklarından yararlanmayı gerektirmektedir. Bilindiği üzere temel İslâm tarihi kaynaklarının çoğunluğu rivayetçi tarih esasıyla kaleme alınmıştır. Bu kaynaklar anlatılan olayları ravilere dayanılarak olduğu gibi aktarmışlar başka kaynaklarla karşılaştırma ya da tenkide tabi tutma hemen hemen hiç yapılmamıştır. Bu yüzden aynı kaynak kendi içerisinde de zaman zaman çelişkiye düştüğü görülmüştür. Konumuz açısından bir örnek vermek gerekirse, Belâzürî Rusafe şehrinin kurucusu olarak bir yerde Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik'e (724-743) işaret ederken başka bir yerde Abbâsî halifesi Ebû Abdillâh Muhammed el-Mehdî-Billâh'ı (775-785)²⁶ kaydetmektedir. Rusafe ismiyle isimlendirilen birçok yerleşim yeri ya da şehir bulunduğu için²⁷ böylesi bir çelişki ortaya çıkabilmektedir. Benzer durum İbnü'l-Esîr'in *El Kamil fi't-Tarih*²⁸,

²⁶ el-Belâzürî (2013), Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihi*, Çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, s. 208, 335.

²⁷ Rusafe adıyla bilinen yerleşim yerleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Yakut el-Hamevî (1977), Yakut b. 'Abdullah Ebu 'Abdullah Şihabuddin, *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Daru's-Sadr, Beyrut, I, 46-50; Erkoçoğlu, Fatih (1999), *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*, s. 97.

²⁸ İbnü'l-Esîr (1989), Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kamil Fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe, Bahar Yayınları, İstanbul, V, 218, 485.

*Taberî Tarihi*²⁹ ve İbn-i Kesir *el-Bidâye ve 'n-Nihâye fi't-Tarih*,³⁰ gibi temel kaynaklarda da görülmektedir. Çalışmamızda tek kaynak kullanmak yerine kaynak karşılaştırması ve kritiği yapılarak doğru bilgiye ulaşılmaya çalışılmıştır.

İbnü'l-Esîr, *el-Kamil Fi't-Tarih*³¹, el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*³², Yakut el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Büldân*³³, Yakubî, *Kitabu'l-Büldân*³⁴, İbn Kesir'in *el-Bidaye ve 'n-Nihaye*³⁵, el-Ezrakî *Kâbe ve Mekke Tarihi*³⁶, İbn Fakih el-Hemedani, *Muhtasarü Kitabu'l-Büldân*³⁷ vb. İslâm Tarihinin ana kaynakları, bunun yanı sıra K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture*³⁸, Abdullah Kâmil Musa, *el-Abbâsîyyun ve Asarihîm el-Mi'mariyye fi'l-Irak vel Mısır ve Afrikiyya*³⁹, Carl Brockelmann'ın *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*⁴⁰ adlı eseri, Robert Bertram Serjeant *İslâm Şehri*⁴¹, Ahmed Cevdet Paşa'nın *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*⁴² adlı eseri, Philip K. Hitti'nin *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*⁴³ adlı eseri, W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*⁴⁴ adlı eseri, Suut Kemal Yetkin *İslâm Mimarisi*⁴⁵, Nahide Bozkurt'un *Abbâsîler*⁴⁶, Âdem Apak'ın *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*⁴⁷ adlı eserler, *Doğuştan Günümüze*

²⁹ et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed bin Cerir (1939), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, I-XII, Matbatü'l-Hüseyniye, Mısır, VII, 277, VIII, 283.

³⁰ İbn Kesîr (1997), İmadüddin Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer (ö. 774/1373), *el-Bidaye ve 'n-Nihaye fi't-Tarih*, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Matbatu Hicr, Kahire, XIII, 156, 423.

³¹ İbnü'l-Esîr (1989), Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kamil Fi't-Tarih*, I-XII, Çev. Abdullah Köşe, Bahar Yayınları, İstanbul.

³² el-Belâzürî (2013), Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî (ö. 279/892-93), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, Çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul.

³³ Yakut el-Hamevî, Yakut b. 'Abdullah Ebu 'Abdullah Şihabuddin (1977), *Mu'cemü'l-Büldan*, I-V, Daru's-Sadr, Beyrut.

³⁴ Yâkubî, Ahmed b. Ebi Yakub İbn Vadîh el-Kâtib(1890), *Kitabül-Büldan*, Matbaat-ı Brill, Leiden.

³⁵ İbn Kesîr (1997), İmadüddin Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer (ö. 774/1373), *el-Bidaye ve 'n-Nihaye fi't-Tarih*, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Matbatu Hicr, Kahire.

³⁶ el-Ezrakî, (1980), Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah (ö. 219/834), *Kâbe ve Mekke Tarihi*, Çev. Y. Vehbi Yavuz, Çağrı Yayınları, İstanbul.

³⁷ İbnü'l-Fakih (1992), Ebi Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedani (ö. 398/1008), *Muhtasar Kitabu'l-Buldan*, neşr: M. J. de Goeje, Leiden 1885 (Frankfurt 1992).

³⁸ Keppel Archibald Cameron Creswell (1940), *A Short Account of Early Muslim Architecture*,-Oxford Press, Oxford.

³⁹ Abdullah Kâmil Musa (2002), *el-Abbâsîyyun ve Asarihîm el-Mi'mariyye fi'l-Irak vel Mısır ve Afrikiyya*, Da'ru'l-Afaku'l-Arabiyye, Kahire.

⁴⁰ Carl Brockelmann (1954), *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, Çev.: Neş'et Çağatay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.

⁴¹ Serjeant, R.B. (1997), *İslâm Şehri*, Çev. Elif Topçuğil, 2.Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul.

⁴² Ahmed Cevdet Paşa (1981), *Kıyas-ı Enbiyâ Ve Tevârih-i Hulefâ*, Çile Yay., İstanbul.

⁴³ Hitti, Philip K. (1980), *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, I-IV, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

⁴⁴ Wilhelm Barthold (1984), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Çev. M. Fuad Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

⁴⁵ Yetkin, Suut Kemal (1965), *İslâm Mimarisi*, 3. Baskı, AÜİF Yayınları, Ankara.

⁴⁶ Bozkurt, Nahide (2017), *Abbâsîler (750-1258)*, 3. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

⁴⁷ Apak, Âdem (2015), *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Abbâsîler Dönemi)*, I-IV, 7. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul.

*Büyük İslâm Tarihi*⁴⁸, *İslâm Ansiklopedisi*⁴⁹ gibi araştırmamızda faydalandığımız eserler olmuştur. Bunun yanı sıra Abbâsîler dönemini sosyal, siyasal, ekonomik, askeri, dini, sanat, mimari ve kültürel yönden ele alan araştırma kitapları, çalışma alanımızla ilgili çeşitli üniversitelerde yapılan tez çalışmaları, makaleler, bildiri kitapları da çalışmamızda zaman zaman yararlandığımız müracaat ettiğimiz eserler olmuştur. Bu sık başvurulan temel kaynakların dışında tezler, araştırma kitaplar ya da makaleler ile diğer muteber kaynaklardan da yararlanılarak çalışmamızın kaynakları zenginleştirilmiştir.

⁴⁸ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (İlmi Müşavir ve Redaktör Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul: Çağ Yayınları, I-XV+I, (1986).

⁴⁹ *DİA* (Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, Ankara.

2. ABBÂSÎ DEVLETİ

2.1 Abbâsîler Siyasi Tarih

İslâm Tarihinde Hülafa-i Raşidin dönemini sonrası, 90 yıllık Emevîler döneminin ardından Hz. Muhammed'in (S.A.V.) amcası Abbâs b. Abdülmuttalib'in torunu Muhammed b. Ali'nin liderliğinde Emevî iktidarına karşı başlatılan ihtilal sonrası kurulan Abbâsîler Dönemi yaklaşık beş yüz yıl sürmüştür. Hz. Muhammed (S.A.V.)'in amcası Abbâs b. Abdülmuttalib'in torunu Ali b. Abdullah'ın oğlu Muhammed b. Ali Abbâsî ihtilalinin fikir babası, torunu Abdullah es-Seffâh (750-754) ise kurulan Abbâsî Devletinin ilk halife ve yöneticisi olmuştur.⁵⁰

Geliştirdiği mücadele, taktik ve strateji açısından fikri altyapısı Muhammed b. Ali tarafından oluşturulan Abbâsî ihtilali pratikteki başarısı Ebu Müslim sayesinde olmuştur. Bu açıdan Abbâsî ihtilali bilinçli bir kadro tarafından, gizli ve son derece yoğun bir faaliyet içinde yürütülmüştür. Abbâsî ihtilali, bu idealist kadro ve mükemmel organizasyon sonucunda başarıya ulaşmıştır.⁵¹

Abbâsî Devletinin kuruluş süreci Emevîlerden giderek rahatsız olanların artması sonucunda ivme kazanmıştır. Emevîler dönemine gelindiğinde huzursuzluk giderek artmış, gizlilik içinde yürütülen Abbâsî daveti Kûfe'yi hareketin merkezi durumuna getirmişti. Nitekim Abbâsî propagandası yapan İmam Muhammed b. Ali, önce Kûfe'de çalışmalarına başlamıştı. Daha sonra Horasan'a gitmişti. Halife II. Mervân, İmam Muhammed b. Ali'nin yerine geçen oğlu İbrâhim el-İmâm'ı Humeyme'de tutuklamış kardeşi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ı imam tayin ederek Kûfe'ye göndermiştir. Hareketin artık faaliyete dönüştüğü noktada Abbâsî ordusu Humeyd b. Kahtabe ve kardeşi Hasan kumandasında, 14 Muharrem 132'de (2 Eylül 749) Kûfe'yi ele geçirmiştir. Emevî hilâfetine son veren Abbâsî ordusunun önemli isimlerinden olan Ebû Seleme el-Hallâl ortaya çıkarak “vezîr-i Âl-i Muhammed” rütbesiyle adı henüz konulmamış Abbâsî halifesinin veziri ünvanıyla ihtilâlin yönetimini ele aldı. Ebû Seleme el-Hallâl önceden İbrâhim el-İmâm tarafından Kûfe'ye başnakib olarak gönderilmiş, faaliyetlerini gizli bir şekilde yürütmüştü. İlk Abbâsî halifesi olacak Ebü'l-Abbâs es-Seffâh ailesiyle birlikte,

⁵⁰ Yıldız, Hakkı Dursun (1999), “Abbâsîler (Siyasi Tarih)”, *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, Cilt I, s. 31; Bozkurt, Nahide (2017), *Abbâsîler (750-1258)*, s. 26; Yıldız, Hakkı Dursun (1992), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 19.

⁵¹ Bozkurt, Nahide (2000), *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, s. 120.

ihtilâl ordusunun Kûfe'ye girmesinden bir ay sonra 749 yılı Ekim ayında, Kûfe'ye geldi. İlk Abbâsî halifesi olarak 28 Kasım 749 Cuma günü (12 Rebûlâhir 132) Kûfe Camii'nde kendisine biat edildi.

İslâm tarihinde yaklaşık doksan yıllık Emevîler dönemi sonunda Emevî hanedanlığına karşı başlatılan ihtilalle iktidar olan Abbâsîler, miladi 750-1258 yılları arasında hüküm sürmüştür. Sünnî karaktere sahip bir devlet olmuştur. Zaman zaman İran ile önemli Şii şahsiyetlere suikastlar yapılması gibi nedenlerle bazı çekişmelere sahne olmuştur.⁵²

Ebü'l-Abbâs es-Seffâh, Bağdat kuruluncaya kadar bir süre daha Kûfe'yi hilâfet, ilim ve askeri merkez olarak kullanmaya devam etmiştir. Abbâsî ihtilali sonrası, Kufe'de yaşanan siyasî çalkantılar gibi bazı olaylara sahne olmuş, Me'mûn devrinde Hz. Ali soyundan gelen Şî-Zeydî lideri Ebû Abdullah b. Tabâtabâ Kûfe'de ayaklanması (815) gibi bazı irili ufaklı ayaklanmalar olmuştur.⁵³ Bütün bu ilk dönem karışıklık ve hak iddialarına karşın, Abbâsî Devleti yaklaşık beş yüz yıllık iktidarında siyasî, sosyal, dini, mimari ve askeri yönden oldukça derin izler bırakmıştır.⁵⁴

İslâm tarihi kadar Dünya tarihi açısından da büyük bir medeniyet olan Abbâsî devletinde ilk halife Ebü'l-Abbâs es-Seffâh ile başlayan otuz yedinci son halife el - Müsta'sım-Billah ile sona eren Abbâsî yönetimi, hüküm sürdüğü bütün İslâm ülkelerinde iktidar olmuştur. Ebü'l-Abbâs es-Seffâh, 132 (750), Ebû Ca'fer el-Mansûr, 136 (754), Muhammed el-Mehdî 158 (775), Mûsâ el-Hâdî 169 (785), Hârûnürreşîd 170 (786), Emîn 193 (809), Me'mûn 198 (813) ve Mu'tasım-Billâh 218 (833) dönemi sekiz Abbâsî halifesi araştırma kapsamımızda yer almaktadır.

Uzun yıllar tarih sahnesinde önemli olaylara sahne olan Abbâsîler Döneminde siyasî, kültürel, toplumsal ve dini yapıda da çok sayıda değişiklik görülmüştür.

Abbâsîler dönemi kendinden önceki Emevî döneminin mimari, süsleme ve birçok özelliğini miras almış ve devam ettirmiştir. Bunların içerisinde sivil, askeri veya dini yapılar

⁵² Hakyemez, Cemil (2007), "Abbâsî Devletine Yönelik Ali Oğulları veya Şî Tehdidi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, Erzurum, ss. 327-341.

⁵³ Avcı, Casım (2009), "Kûfe", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXVI, 341, 339-342

⁵⁴ Avcı, Casım (2009), "Kûfe", *DİA*, XXVI, 341.

da vardır. Örneğin Ürdün’de bulunan Kusayr-ı Amra ve Mışatta saraylarını Emevî halifeleri yaptırıp, hem ikamet hem de yönetim merkezi olarak kullanmışlardır. Aynı şekilde Abbâsî halifeleri de yönetim amacıyla çok sayıda saray yaptırmışlardır.⁵⁵

İhtilal sonrası Abbâsîlerin Emevîlere karşı hasmane tutumdan kurtularak Abdurrahman b. Muâviye tarafından kurulan Endülüs Emevî Devleti (422-1031) Abbâsî devletince siyasi hâkimiyetine alınmak için birçok askeri ve politik yöntemler denenmesine rağmen sonuçsuz kalmıştır.⁵⁶

Harplere bizzat katılan, orduyu komuta eden, fetva verebilecek, içtihat yapacak kadar ilim sahibi olan Abbâsî halifeleri âlimleri himaye etmesi, bilim, sanat ve kültüre verdikleri önemle anılmaktadırlar.

Halife Mansur Bağdat’ın kuruluşu için yer ararken kendisine önerilen yerler arasında olan bugünkü Bağdat için kendisine söylenen ifadelerden, aslında bir devlet için imar faaliyetlerinin ne denli önemli olduğunu da göstermektedir. Halife Mansur önce önerilen yer için arazilerinin soğuk, sıcak, yağmur, çamur, sivrisinek ve haşarat durumları hakkında bilgi almıştı. Bağdâd’ın arazisini tercih edince, arazi sahibini de çağırıp bazı sorular sormuştu. *İbnü’l-Esîr*’den aynen nakille arazi sahibi şöyle cevap vermişti: “Ey Müminlerin Emîri! Bu yerlerden hangisini tercih edeceğini soruyorsun. Benim fikrime göre dört nokta arasına yerleşmelisin. Batıdaki iki nokta Katrabbül ve Bâdüryâ, doğudaki iki nokta ise Bûk nehri ve Kelvâzî’dir. Bu takdirde hurma ağaçlarının arasında ve suya yakın bir yerde olursun. Bir taraf kuraklaşır da ma’murluğu gecikirse diğer taraflar mamur olur. Ey Müminlerin emîri! Sen Sarrât’dasın, erzak Şâm ve Rakka’dan ve batıdaki Mısır civarından gemilerle Fırat’tan gelir. Çin, Hind, Basra, Vâsıt, Diyarbekr, Rûm, Mûsul ve diğer şehirlere gelecek erzak da Dicle nehri yoluyla gelir. Armenia ve ona bitişik olan yerlerden, hatta tâ Zab’a kadar olan yerlerden de erzak gelir. Aynı zamanda etrafın nehirlerle çevrili olduğundan düşmanların sana köprü olmaksızın yaklaşamazlar. Köprüleri kestiğin veya yıktığın an düşman sana ulaşamaz. Dicle, Fırat ve Sarrât bu şehrin etrafında hendek vazifesi görürler. Basra, Küfe, Vâsıt, Musul ve Sevâd’ın tam ortasında bulunur; karaya, denize ve dağa yakın olursun.” Fikir aşamasındaki bir

⁵⁵ Üçok, Bahriye (1968), *İslâm Tarihi Emevîler-Abbâsîler*, Ankara Ün. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara, s. 155-156, 158.

⁵⁶ Bozkurt, Nahide (2017), *Abbâsîler (750-1258)*, s. 133.

şehir için imarın ne denli önemli olduğunu değişik örneklerle açıklayan bu ifadelerden sonra İbnü'l-Esîr'in kaydettiğine göre Halife Mansûr artık buraya yerleşme kararı almıştır.

Abbâsîlerin siyasi hayatında pek çok savaş, çatışma, iç isyan bulunmaktadır. Özellikle Bizans ile mücadeleler ayrıca önemlidir. Örneğin Halife Me'mûn, Azerbaycan'da güçlenen ve Abbâsîlere karşı Bizans'ın kıskırttığı ve isyan ettirdiği Babek'i kesin bir şekilde sorun olmaktan çıkartmak için Bizans ile savaşmıştır. Bu yüzden Tikrit, Musul, Nusaybin, Harran, Ruha, Menbiç, Dabık, Antakya ve Tarsus'tan geçip Kurre kalesini fethetmiştir. Ancak askeri amaçlarla daha sonra yıkılmasını emretmiştir.⁵⁷

2.2 Abbâsîler'e Kadar İslâm Medeniyetinde Şehircilik Anlayışı

Tarihçiler tarafından Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemden Osmanlı Devletinin sonuna kadar İslâm medeniyeti sırasıyla Asr-ı Saâdet, Hulefâ-i Raşidîn, Şam Emevîleri, Abbâsîler, Endülüs Emevîleri, Selçuklular, Memlûkler ve Osmanlılar olarak dönemlere ayrılmaktadır.

İslâm medeniyetinin en parlak ve en uzun süreli devletinin bir bölümünü ele aldığımız bu çalışmamıza geçmeden önce İslâm medeniyetinin Abbâsîler dönemine kadar olan sürecinde hakkında gerek müslüman gerek müşteşrik denilen tarihçilerin yazdığı birçok telif eser çalışmamızın ana kaynağı olmuştur. Bu kaynakların birçoğu İslâm medeniyetinin bir veya birkaç yönünü ele almışlardır. İyi niyetten uzak bir kısım oryantalistlerin yaklaşımlarını da düşündüğümüzde çalışmamıza duyulan ihtiyaç daha belirgin hal almaktadır.

Hz. Peygamber'in (S.A.V.) kurduğu İslâm devletinin 610 yılında başladığı kabul edilerek 632 yılına kadar geçen süre Asr-ı Saadet olarak adlandırılmaktadır. Müslümanların özlem duydukları, Hz. Peygamberin yaşadığı, sahabelerini terbiye ve talim ettiği, İslamiyeti tebliğ ettiği ve tam olarak uygulandığı bu eşsiz dönem için kimi kaynaklar Asr suresine, kimi "İnsanların en hayırlıları benim asrımda yaşanlardır" Hadis-i Şerifine izafeten asr-ı saadet olarak adlandırmışlardır. Hz. Peygamber bir taraftan kendisine ulaşan vahyi tebliğ ederken, diğer taraftan kendisine ulaşan vahiyleri açıklayarak İslâm medeniyetinin temellerini atmıştır. Kur'an-ı Kerim ve Hadisler temelinde ortaya çıkan bu medeniyette devlet kurulması ve Mescid-i Nebevî'nin öncülüğünde mescitlerin yapılması bu dönemin en belirgin özelliklerindedir. Bu

⁵⁷ Bozkurt, Nahide (2017), *Abbâsîler (750-1258)*, s. 129.

dönemde mescidler ibadethane özelliği dışında yönetim, devletlerarası münasebetler, eğitim-öğretim ve sosyal dayanışmada kullanılmıştır. Hz. Peygamber toplumuna hem dinî hem de siyasi önderlik yapmış, üstlendiği bu iki önemli görev nedeniyle O'nun Medine'de ikamet ettiği ev ile Mescid-i Nebevi'nin yanında inşa edilmiştir. Hz. Peygamber'in hicretle birlikte Medine'ye geldiğinde yerleşik halktan yahudi, hıristiyan ve diğer grupların hepsini tatmin eden Medine Sözleşmesini imzalaması, Bedir Savaşı esirlerine serbest kalmaları karşılığı onar müslümana okuma-yazma öğretmesi şartı getirmesi, savaş ve sulh dönemlerinde yapılan anlaşmalar, savaş esirlerine yapılan iyi muamele ilk medeni örnekler arasındadır.⁵⁸ Mekke'nin fethedilmesi, yahudilerin etkisiz hale getirilmesi, müşrik Arapların itaat altına alınması, Tebük'te Bizans'a açıkça meydan okunması gibi hadiseler Hz. Peygamber'i bölgenin tartışmasız lideri konumuna getirmiş, müslümanların da Arap yarım adasının en büyük siyasi gücü olduğunu göstermiştir.⁵⁹

İktidarı toplam otuz seneyi geçmeyen Hz. Peygamberden sonra merkezi yönetimin merkezde Halife vilayetlerde valilerce yönetilmeye başlandığı Hülafai Raşidin döneminde İslam fetihleri batıda Afrikaya, doğuda Semerkand'a kadar ulaşmış, müslümanlar yerleştirilerek fethedilen bölgelerin İslamlaşması sağlanmış, sonraki fetihler için tesis edilen ordugâhlar bu bölgelerin müslümanların idaresinde kalması sağlanmış, fethedilen bölgelere ilk olarak camiler yapılmış, vakit namazları için mahalle mescidleri inşa edilmiş, ele geçirilen bölgeler genişledikçe askeri amaçlı yeni yerleşim merkezleri ordugâh şehirler (Hz. Ömer'in emriyle kurulan Kûfe, Basra ve Fustât) kurulmuş veya mevcut şehirlere askerler yerleştirilerek ordugâh haline dönüştürülmüş, böylece hem bu bölgelerde İslâmiyetin yayılması sağlanmış hem de yeni yapılacak fetihler için askeri üsler oluşturulmaktaydı. (Dımaşk, Remle, İskenderiye), şehir merkezlerinde idare merkezi binası hemen yanında çarşı yapılmış, yeni kurulan şehirlerin Medine ile irtibatına özen gösterilmeye çalışılmış, fetihlerle birlikte ticaret yollarının denetiminin geçmiş olması ticari hayatın canlanması bölgedeki şehirlerin sosyal ve ekonomik olarak gelişmesini sağlamış, ticari hayatın artması nedeniyle ortaya çıkan ihtiyaçtan Hz. Ömer zamanında hicri takvim yürürlüğe girmiş, fetihlerle artan bölgelerdeki tarımsal

⁵⁸ Baltacı, Cahit (2014), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 56-57; Özeydin, Abdülkerim (1991), "Asr-ı Saâdet", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, III, 501.

⁵⁹ Apak, Âdem (2015), *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Hz. Muhammed Dönemi)*, I-IV, 7. Baskı, Ensar Yay., İstanbul, I, s. 260.

alanların bayındır hale gelmesi ve sulama ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla ıslahatlar yapılmış, bent-kanal sistemleri kurulmuş, dört büyük halifenin doğrudan ve birinci derece etkili olması nedeniyle İslâm hukuku ameli ittifakla sağlanmış, fethedilen bölgelerdeki değişik toplumların din ve düşünce yapısındaki farklılıklara İslâm hukuku çerçevesince çözümler bulunmaya çalışılmış buna rağmen itikadi meselelerin ortaya çıkması önlenememiş, mezheplerin kurulmasına zemin hazırlanmıştır.⁶⁰

İslâm tarihinde Hulafâ-yi Râşidin döneminden sonra 89 yıl hüküm süren, adını kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyan'ın mensubu olduğu Ümeyye oğulları kabilesinden alan Emevî iktidarında siyasi iç çekişmeler, kabile savaşları nedeniyle güçlü sağlanabilen siyasi birlikler döneminde Anadolu'da İstanbul sınırlarına, Kuzey Afrikaya, Maverâünnehir ve Sind'e fetih hareketleri yapılmış, Rodos ve diğer bazı adalar fethedilmiş, müstahkem bir askeri garnizon amacıyla Kayrevan inşa edilmiş, devlet dairelerinde Arapça resmi dil kabul edilmiş, ilk İslâm parası bastırılmış, devlet ve askeri teşkilatlanması yenilenmiş ve güçlendirilmiş, kadılığa bağlı asayiş teşkilatı kurulmuş, İslâm donanması kurulmuş, camilerdeki eğitimin yanı sıra okuma-yazma eğitimi için "küttab" adı verilen mektepler kurulmuş, yabancı dil ve kültürlerden ilmi eserler Arapçaya tercüme edilmiş, İslâm tıp tarihi açısından bir ilk olan cüzzamlılar için hastane inşa edilmiş, rasathane inşa edilmiş, fetihlerden elde edilen ganimet sonucunda toplumun belirli kesimlerinde refah düzeyi artmış, yüksek binalar yapılmış kıymetli eşyalarla tefriş edilmiş, aynı şekilde Halife ve devlet erkânı için muhteşem saray ve kasırlar yapılmış, devletin fetihlerden elde edilen gelir kaynağı ganimetlerden başka halkın ödemeye yükümlü tuttuğu Fey, Humus, Cizye ve Uşûr gibi vergilendirme sisteminde düzenlemeler yapılmış, tarımsal arazilerin canlandırılması, tarımın güçlendirilmesi amacıyla sulama işine büyük önem verilmiş, bu amaçla bentler, sulama amacıyla kanallar ve üzerine köprüler yapılmış, Mısır'da Nil nehri üzerinde sulama amacıyla yeni bir mikyas yapılmıştır.⁶¹

Hz. Ömer döneminde evlerin yüksekliği, sokakların genişliği vb. konularda bizzat halifenin talimatıyla imar edilen Basra, Kûfe ve Fustat gibi ordugâh şehirler kurulmuştur. Emevîler, bunun yanında müslümanların Kuzey Afrika'da fetih hareketlerini daha iyi organize edebilmek amacıyla Kayrevan ve Tunus (deniz üssü olarak kurulmuş) şehirlerini kurmuşlardır.

⁶⁰ Yıldız, Hakkı Dursun (1991), "Arabistan (İslâm Öncesi)", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, III, s. 255; Fayda, Mustafa (1998), "Hulefâ-yi Râşidin", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XVIII, 324-328.

⁶¹ Yiğit, İsmail (1995), "Emevîler", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XI, 87-104; Beksaç, Engin (1995), "Emevîler", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XI, 104-108; Corci, Zeydan (1971), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-II, Çev. Zeki Meğamiz, Neşir: Mümin Çevik, Doğan Güneş Yayınları, İstanbul, I, 115-127.

Bizans saldırısı tehlikesine karşı sahil boylarında kaleler ve gözetleme kuleleri yaptırılmış, Sur, Sayda ve Akka şehirlerinde müslüman donanmaları teşekkül etmiştir.

Bizans ile sınır (süğur) bölgelerinde askeri tahkimat güçlendirilmiş, Bizanstan ele geçirilen kaleler tamir edilmiş, kalelerde askeri birlikler iskân edilmiştir. Fetih hareketleri sonrası ganimetlerle devletin ve müslümanların refah düzeyi yükselmiş, Suriye, Irak ve Mısır'da imar faaliyetleri yapılmış, bölgede yer alan Bizans kiliselerinin karşısına bölge hâkimiyetine vurgu yapmak amacıyla kiliselerden daha görkemli Şam Ümeyye Camii, Aksâ Camii, Kubbetü's-Sahra, Halep Ümeyye Camii gibi camiler yapılmıştır.

Emevî halifeleri ve yöneticileri tarafından idareleri altındaki bölgelerde büyüklü küçüklü çeşitli şehirler kurmuş, bunlar haricinde Suriye ve Ürdün çöllerinde içerisinde mescid, saray (ikametgâh), su deposu (sarnıç) ve diğer idari binaların olduğu daha sonraki çalışmalardan anlaşıldığı üzere bölgenin tarımsal faaliyetlerinin birer parçası olan ve etrafı surlarla çevrili küçük birer şehir görünümünde saraylar yapılmıştır.

Suriye ve Irak bölgesinde Emevî iktidarı öncesi yapılmış olan sulama sistemleri Emevîlerce geliştirilmiş, ilaveler yapılmıştır. Şehirlerin artan nüfus sonucunda genişlemesiyle nehir kenarında kurulmuş şehirde ulaşım amacıyla köprüler, dâr diye bilinen açık çarşı yerine kapalı ve her satıcının kiralamak suretiyle kendisine yer tahsis edildiği dükkânların yer aldığı çarşılar, halkın ve yolcuların kullanımı için birbirinden güzel örnekleri olan (Kusayr-ı Amra'daki hamam ve Hamamu's-Sarah) hamamlar yapılmıştır.⁶²

2.2 Abbâsî Coğrafyası ve Gerçekleştirilen İmar Faaliyetleri

İlk Abbâsî Halifesi Seffâh döneminden itibaren eyalet sistemi ile yönetilen Abbâsîlerde, vilayetler (eyalet) valiler ile yönetilmekteydi. İlk dönemde iki veya üç yıllığına Abbâsî halifesi aile fertlerinden seçilen valiler, ordunun kumandanlığını yapmak, namaz kıldırmak, haraç almak, zekât toplamak ve gerekli yerlere dağıtmak, halk arasındaki anlaşmazlıklara hüküm vermek başlıca görevleriydi.

⁶² Erkoçoğlu, Fatih (1999), *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*, s. 184-189.

Sonraki dönemlerde sayıca ve bölge olarak değişikliğe uğramakla birlikte Halife es-Seffah döneminde Abbâsî ülke yönetimi on iki vilayete ayrılmıştı: Kûfe ve Sevâd, Hicaz ve Yemâme, Basra, Dicle Bölgesi, Uman ve Bahreyn, Yemen, Fars, Horasan, Ahvaz, Sîstan ve Hûzistan, Musul, Cezîre, İrmîniye ve Azerbaycan, Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika, Sind. Halife es-Seffâh daha sonra Filistin’i Şam’dan, Azerbaycan ve İrmîniye’yi de Cezîreden ayrılarak ayrı birer vilayet yapmıştır.⁶³

Dokuzuncu asır başlarına kadar doğrudan Abbâsîler’e bağlı valiler tarafından yönetilen Irak’ın kuzeyinde Dicle ile Fırat nehirleri arasında kalan, Araplar tarafından Cezîre (ada, yarım ada) olarak adlandırılan bölge üç bölgeye ayrılmaktadır: a) Merkezi Musul başta olmak üzere önemli şehirleri el-Hedise, Erbil, Haseniyye, Cezîretu B. Ömer, Nusaybin, Re’su’l-Ayn, Mardin, Sincar’dan oluşan Diyâru Rebîa. b) Önemli şehri Rakka başta olmak üzere er-Râfika, Harrân, er-Ruha, Rehbe, Balis Sumaysat, Surûc’dan oluşan Diyâr-ı Mudar. c) Merkezi Âmid başta olmak üzere Meyyâfârikîn, Hısn-ı Keyfâ ve Erzen’den oluşan Diyâr-ı Bekr⁶⁴ bölgesi vardır.

Abbâsî coğrafyasında, Mekke, Medine gibi şehirlerin bulunduğu Hicaz ve Yemen şehirleri, Bağdat, Sâmerâ, Mütevekkiliye (Ca’feriye), Damgan, Kayrevan, Cündişâpûr, Tunus, Remle, Enbâr, Hâşimiye, Basra, Vâsıt, Kûfe, Musul, İskenderiye, Antakya, Katûl, Râfika, Kudüs, Fustât, Rusâfe, Dımaşk, Tâif, Rakka, Humeyme, Tarsus, Abbâsiye gibi irili ufaklı şehirler vardı.

Abbâsîler kurulduğunda bir yandan Bizans bir yandan Hazarlar ile Doğu da Türkler diğer tarafta Sind bölgesinde Hindular ile komşu idiler.

2.4 Abbâsîler Döneminde Mimari

İslâm medeniyetinde şehirlerin imar faaliyetlerinin “muhtesib”⁶⁵ tarafından yürütüldüğü kaynaklarda söz edilse de, çarşıdaki esnaf ve fiyat denetimi görevleri başta olmak üzere ticaret hayata yönelik denetimlere ek bir görev şeklinde yürütülmesi nedeniyle tam olarak

⁶³ Bozkurt, Nahide (2017), *Abbâsîler (750-1258)*, s. 160, 161.

⁶⁴ Güner, Ahmet (1992), *Büveyhîler’den Adudu’-d-Devle ve Dönemi (338-372/949-983)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, s. 73. (ss. 1-231.)

⁶⁵ Muhtesib hakkında detaylı bilgi almak için bkn.: İnalçık, Halil (1995), “İstanbul: Bir İslam Şehri”, Çev. İbrahim Kalın, *İslâm Tetkikleri Dergisi*, Prof. Dr. Nihad M. Çetin Hatıra Sayısı, İstanbul Üniversitesi Edebiyatı Fakültesi Yayınları, C. IX, İstanbul, s. 263, 243-268; Hizmetli, Mustafa (2017). “Abbasilerde Hisbe ve Muhtesib: Bağdat Örneği”, *Journal of History Culture and Art Research*, 6(6), 425-443. doi:http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v6i6.1219;

ilgilenemediği anlaşılmaktadır. Şehrin imarı ile ilgili konular siyasi ve dini otoritelerden daha çok şehri kuran veya o şehrin sakinlerinin sosyal ve kültürel anlayışlarıyla belirlenmiştir. İslâm şehrinin sosyal ve kültürel yapısı da İslam dini, Arap toplumunun sosyal ve kültürel yapısı, İslamiyetin yayıldığı coğrafyada yaşayan toplumların sosyal ve kültürel yapısından etkilenmiş dolayısıyla İslâm şehirleri de bu etkiler çerçevesinde şekillenmiştir. İslâm şehirlerinin şekillenmesinde din faktörü ve Arap toplumunun kendi dinamiklerinin daha etkili olmuş bunun sonucu olarak plan bakımından başta olmak üzere fiziki olarak birbirine benzeyen şehirler ortaya konulmuştur.⁶⁶

İslâm medeniyetine ait şehirlerin kurulması veya bazen plan bakımından, bazen sivil ve askeri önlemler bakımından bazen de sosyal ve dini ihtiyaçların karşılanması bakımından bulunduğu coğrafya veya dönemin hâkim unsurları etkili olmuştur. Bunun yanısıra aynı şehirde önceki medeniyetlere ait mimari unsurlarda değişik etkilenmelerde görülmüştür. Emevî mimarisi Bizans sanatından aldığı mirası geliştirdiği gibi, Abbâsî dönemi mimarları da benzer şekilde devraldıkları mirası geliştirmeye açık olduklarını göstermişlerdir. Abbâsî sanatında gerek malzeme, gerek mimari form ve süslemedeki özellikleriyle Emevî sanatından farklı, Asya özellikle Sasani sanatı etkileri görülmektedir.⁶⁷

Şehrin imar faaliyetlerinde yapı malzemesi ve yapı tekniği açısından da coğrafya ve zamana göre etkilenmeleri tespit etmek mümkündür. Emevîler zamanında yapı malzemesi olarak daha çok taş kullanılmışken, Mezopotamya bölgesinin taş malzeme konusunda fakir olması nedeniyle Abbâsîler döneminde ana yapı malzemesi kerpiç ve tuğla olmuştur.⁶⁸ Yapı malzemesinin çöl iklimine uzun yıllar dayanamayacak olan kerpiç ve tuğla olması Abbâsîler dönemine ait mimari eserlerin günümüze ulaşmamasında temel etkenlerden biri sayılmaktadır.

Abbâsî Devleti idari teşkilatının önemli bir yönetim unsuru olan ve imar kararlarının önemli bir bölümünün alındığı Divanlar İslam geleneğinden tevarüs edilerek kullanılmış ve hatta bazı değişiklikler yapılarak geliştirilmiştir. İslâm Tarihinde görüldüğü üzere 640 yılında

⁶⁶ Can, Yılmaz (1995), *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, s. 96, 97.

⁶⁷ Wilhelm Barthold (1984), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 23; Can, Yılmaz (1995), *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, s. 24, 43, 46, 47, 133; Güzel, Ahmet (2012), *Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr*, Kitap Dünyası Yayınları, Konya, s. 26; Özer, Murat (2018), “Bağdat’ın Kültürel Mirası ve Sanat Eserleri”, *4. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, İstanbul, s. 595.

⁶⁸ Can, Yılmaz (1995), *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, s. 31; Çam, Nusret (2008), *İslâm’da Sanat Sanatta İslâm*, Akçağ Yayınları, İstanbul, s. 230; Can, Yılmaz (2013), “İslâm Medeniyetinde Şehirleşme ve Mimari”, s. 429.

Dîvânü'l-İnşâ'nın kurucusu olarak bilinen Hz. Ömer, beytülmal gelirlerini ve sarf yerlerini divan defterlerine kaydettirmiş, Medinede kurduğu divanı bizzat kendisi yönetmiştir.⁶⁹ Emevî Valisi Mervan b. Muhammed'in Musul valiliğinde örneğini gördüğümüz⁷⁰ üzere Abbâsîlerin çalışma alanımızı da kapsayan erken döneminde (750-847) idari yapının önemli bir unsuru olan divanlar mahiyeti değişikliğe gösterse de etkin olarak kullanılmıştır. Nitekim bahsettiğimiz bu Divanlar hakkında müstakil bir çalışma olmamasına rağmen, Fuad Köprülü'nün belirttiği gibi “Abbâsîler döneminde Bağdattaki divanlar, divanların vazife ve selahiyetleri, başka divanlarla birleştirilmesi yani isim ve vazifelerinin değişmesi gibi konular, kronikler ve âdâb kitaplarının verdiği malumatın parça parça ve dağınık olması nedeniyle kati bir mahiyet arz etmekten uzaktır.” Bu konudaki bilgiye ilk örnek olması unutulmaması kaydıyla A. Mez'in *İslam'ın Rönansı: Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti* ve Dominique Sourdel'in *Le vizirat 'abbâside de 749 à 936* adlı eserleri ve yakın zamanda yaptığı çalışma ile Mehmet Aykaç'ın *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)* adlı eseri bizim için önemli bir kaynak olmuştur.⁷¹

Gerek önceden kurulmuş, gerek Abbâsîlerin kurduğu ilk halife es-Seffâh ile birlikte idari, askeri ve mali hususlarda teşekkül edilen divanlar devletin idari teşkilatının önemli bir unsuru olmuştur. Yaptığı görevlere göre; iç ve dış yazışmaları yerine getiren, dış ülkelere gönderilecek elçilerin seçimi, dışardan gelecek elçilerin ağırlanması, ikametlerinin sağlanması, onlara eşlik edecek görevlilerin tespit edilmesi vb. hususlarla görevli Resâil Divanı, yine resmi yazışmaları yürüten Tevki Divânı, yazışmalar ve yazışmalardaki hâtem (mühür) kullanılmasıyla görevli Hâtem Divânı, Bağdat'ta merkezi idare ile vilayetler arasındaki resmî haberleşmeyi tanzim etmek üzere resmi posta ve bilhassa büyük memurların hâl ve hareketlerinin takip etmekle mükellef istihbârat teşkilatından sorumlu Berîd Divânı, idari haksızlık ve adlî hataların görüşüldüğü bir çeşit temyiz mahkemesi olarak görev yapan Mezâlim Divânı, devletin gelir ve giderlerinin teftiş ve denetlenmesi ile görevli Ezimme Divânı, müsadere edilen mülklerle ilgili işlerin yürütülmesiyle görevli Müsâdere Divânı idari olarak görev yapmıştır. Askeri divanlar ise; askerin maaşı veya sosyal konumlarına göre halka verilen atıyye ile ilgilenen Atâ Divanı, devletin merkezde, vilayetlerde veya hudut garnizonlarındaki

⁶⁹ Fayda, Mustafa (2017), “Hz. Ömer ve Halifelik Dönemi (634-644)”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, Ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara, s. 256.

⁷⁰ Erkoçoğlu, Fatih (2011), “İmar Faaliyetleri”, *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ed. İrfan Aycan, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, s. 87.

⁷¹ Wilhelm Barthold (1984), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 117-118; Aykaç, Mehmet (1997), *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.XXIV.

ordularının idari, mali, kazai ve diğer işleri Ceyş Divânı'nda yönetilmiştir. İktisadi bakımdan ziraat ekonomisine dayanan Abbâsîlerde haraç çeşidini ve miktarını belirleyen, vergileri kayda geçiren, daha çok taşradaki gelirleri tahsil edip yine taşranın ihtiyaçları için harcanmasını sağlayan artan gelirleri merkezdeki divana gönderen Harâç Divânı, toplanan haraç gelirlerinin mukasemeli (paylaştırarak) dağıtımını esas alan Dıyâ' Divânı, hilafet merkezinin ihtiyaçlarının karşılanması, başta görevlilerin maaşlarının ödenmesi gibi harcamalarla ilgilenmesi, Haremeyn ve sınır boylarının ve bağlı yolların tüm ihtiyaçlarının karşılanmasıyla ilgilenen Nafakat Divânı, devlet hazinesine giren ve çıkan malların hesabının tutmakla görevli Beytül-mâl Divanı Mali divanlardır.⁷²

Çalışma alanımız itibarıyla Berîd Divânı ve Nafakat Divanını özel olarak belirtmek gerekirse, ilk halife es-Seffâh ile birlikte Divanlar teşekkül etmiş, bunlar arasında Nafakat Divanı'nın Abbâsîlerde Emîrû'l-ümeralık devrinin başlangıcına (935) kadar teşkilat yapısında yer aldığı kaynaklarda zikredilmiştir. İmar faaliyetlerinin en kalemi olan inşa ve tamir işleri Abbâsî devlet yönetiminin bir parçası olan Nafakat Divanı'nın alt meclisi (alt şube) olan Bina ve Tamir Meclisi (Meclisü'l Binâ ve'l-Meremme aracılığı ile yapılmaktaydı. Bu meclis "İdaretü'l-Meşâri'il-Ümûmiyye" şeklinde isimlendirildiği de görülmektedir. Bu Meclis, inşaat, tamirat ve inşaat malzemeleri alanında görevliydi. Halife veya Vezirin yapmayı düşündüğü binalardaki plan, proje ve inşaatın tamamlanmasıyla görevliydi. Tamir ve onarım işleri bu Meclis yapmaktaydı. Planlanan ve yapılan inşaatlardaki tamir ve onarım işlerini, inşaatı ve inşaat görevlilerini denetlemek de bu şubenin görevleri arasındadır.⁷³ Çalışmamızın esas konusu olan İmar faaliyetlerinin büyük çoğunluğunun bahsi geçen bu Meclis eliyle, bir plan dâhilinde yapıldığını tahmin edebiliriz.

Mescid-i Harâm'ın bakım ve onarım masrafları ve buradaki dini hizmetler ve eğitim öğretim faaliyetlerine ait masraflar da Dîvânü'n-Nafakât'dan karşılanmış, Halife Hârûnürreşîd

⁷² Corci, Zeydan (1971), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, 151-157; Wilhelm Barthold (1984), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 114-127; Aykaç, Mehmet (1993), *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, s. 221, 226-227; Bozkurt, Nahide (2017), *Abbâsîler (750-1258)*, s. 155-159; Aykaç, Mehmet (2018), "Abbâsî Devleti'nin İdarî Yapısı", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Abbâsîler-II*, I-XV, Edt. Mehmet Şeker, Siyer Yayınları, İstanbul, Cilt VI, 14-15; Mez, Adam (2000), *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, Çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul, 99-108.

⁷³ Aykaç, Mehmet (1993), *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, s. 221, 226-227.

döneminden itibaren bu masrafların karşılanması için Mısır, Suriye ve Anadolu’da vakıflar kurulmuştur.⁷⁴

Resmî posta ve istihbarat işlerinden sorumlu Berîd Divanı’nın işleyiş şekli ve görev ve yetkileri tam olarak bilinmese de İslamiyetten önce Bizans’ta, Sasanilerde olduğu gibi Araplarda da kurulmuştur. Son Emevî halifesi II. Mervan zamanındaki karışıklık nedeniyle posta hizmetleri Abbâsî Halifesi Mehdî’nin hilafetine kadar kesintiye uğramıştır. Halife Mansur, tüm taşra berîd sorumluları aracılığıyla fiyatlar başta olmak üzere diğer konular hakkında günlük bilgi almıştır. Halife Mehdî’nin posta ve haberleşme ağını güçlendirmek amacıyla güvenilir kişileri tayin ettiği, 783 yılında Medine, Mekke ve Yemen’i birbirine bağlayan yollar üzerine posta istasyonları kurdurmuştur. Bağdat ile bazı Bizans liman şehirleri arasındaki bağlantıyı yeniden sağlamıştır. Beşinci Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd kardeşi, kendinden önceki Halife Hadî’nin lağvettiği Berîd teşkilatını tekrar işler hale getirmiş, posta istasyonlarını yaygınlaştırmıştır.

Abbâsîlerin ilk döneminde Bağdat’tan ülkenn diğer yönlerine üç önemli Berîd yolu olduğu, bu yollar üzerinde sayıları 930’u bulan menzilhaneler (istasyon, sikke, ribat, kubbe vs.) konuşlanmıştı. Bu önemli Berîd yolları: Bağdat-Kayrevân, Bağdat-Şam ve Bağdat-Maşrık arasındadır.⁷⁵

Abbâsîlerden önce tarih sahnesinde yer alan Emevîler döneminde de (661-750) cami, köprü, hastane, saray, sulama kanalı, bent, tersane v.b. gibi imar faaliyetleri görülmektedir. Özellikle I. Velid (705-715) döneminde imar faaliyetleri bakımından yoğunluk görülmektedir.⁷⁶ Abbâsîler de şehircilik ve imar faaliyetleri açısından miras aldıkları bu geleneği devam ettirmeye çalışmışlardır. Mezopotamya olarak adlandırılan bereketli ve zengin Dicle Vadisini merkez olarak konumlanan Abbâsî Devleti, bu imkânlar dolayısıyla faydalı ve çok büyük işleri İslâm medeniyetine kazandırmış oldu. Hüküm sürdüğü toprakların her yanına yollar, kervansaraylar yapıldı. İlk dönem Abbâsî halifeleri başlangıçta Kûfe, uzatılmış haliyle sonradan Bağdat’tan Mekke’ye kadar hac yolu güzergâhında kabilelerin ihtiyaçları için su sarnıçları kazıldı, posta katarları ile taşımacılık usulü konuldu.⁷⁷ Bütün şehirlerde, hastaneler,

⁷⁴ Küçükbaşcı, M. Sabri-Bozkurt, Nebi (2004), “Mescid-i Harâm”, *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXIX, s. 276.

⁷⁵ Wilhelm Barthold (1984), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 321-328; Aykaç, Mehmet (2018), "Abbâsî Devleti'nin İdari Yapısı", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Abbâsîler-II*, 28-32.

⁷⁶ Yiğit, İsmail (1995), “Emevîler”, *DİA*, XI, 104-108.

⁷⁷ Bammate, Haidar (1975), *İslâmın Çehresi*, s. 113.

okullar, camiler yapıldı. Bağdat, Basra, Musul, Rakka, Maveraünnehirde yer alan Semerkant başta olmak üzere birçok şehirde büyük mimari eserler yapılmıştır.

Abbâsî mimarisinde Bizans mimarisinden etkilenmeden söz ettiğimizde ters etkilenmenin örnekleri de söz konusudur. Bizans İmparatoru Theophilos'un (829-42) 830 yılında Bağdat'a gönderdiği elçi Abbâsî mimarisinden oldukça etkilenmiştir. İmparator bu etkilenme sonucunda başkent dış mahallesi Bryas'ta bugünkü Üsküdar'da Bryas Sarayı'nı yaptırmıştır. Sonraki yüzyıllarda bazı bölgelerdeki Yunan kiliselerinin cephelerinde tuğla ile yapılmış motiflerin Uhaydır Sarayı (Ek-13, 35) ve Rakka'daki Bağdat Kapısında (Ek-24) görülenlerle aynı olması, Abbâsî mimarisinden etkilenmeye örnek olarak gösterilmektedir.⁷⁸

Sasani ve Bizans mimarisinden etkilenerek yavaş yavaş orijinal ve etkileyici bir forma kavuşan Abbâsî saray mimarisinin ters etkilenme diyebileceğimiz bir başka örneği Bizans İmparatoru Theophile (Teofil)'in Bağdâd'daki Dâr-üş-Şecere sarayını en küçük ayrıntısına kadar taklit ederek bir saray yaptırmıştır.⁷⁹

İlk Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh yaklaşık beş yıllık dönemi, imar ve şehircilik açısından devletin kuruluş yılları olduğu için kayda değer imar faaliyeti olmadığı anlaşılmaktadır. Halife Ebü'l-Abbâs es-Seffâh 752 yılında hilafet merkezini Kûfe'den Hâşimiye'ye oradan da Enbâr'a taşımış, şehirde bazı imar faaliyetlerinde bulunmuştur.⁸⁰ Ayrıca eskiden Farslılara ait Havernak Sarayının tamir edilmesi kaynaklarda görülmektedir.⁸¹

Abbâsîlerin gerçek kurucusu olarak kabul edilen, siyasi bir dahi olan ikinci Abbâsî Halifesi Mansur, başlangıçta Hâşimiye şehrini hilafet merkezi olarak kullanmış, Kûfe'ye yakınlığı nedeniyle güvenlik açısından yeni başkent arayışı sonucunda Bağdat şehrini kurmuştur. Bağdat şehrinin kurulmasıyla siyasi açıdan Arap imparatorluğundan, İslâm

⁷⁸ Mango, Cyril (2006) *Achitecture Byzantine / Bizans Mimarisi*, Electa/Rizzoli, New York, Çev. Mine Kadiroğlu Özel Basım, Ankara, s. 117, 158; Prokopios (1990), *Bizans'ın Gizli Tarihi*, Çev. Orhan Duru, Ada Yayınevi, İstanbul, s. 453.

⁷⁹ Wilhelm Barthold (1984), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 166.

⁸⁰ Abdülazîz ed-Dûrî (1995), "Enbâr", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XI, 171. (Abdülazîz ed-Dûrî, "Enbâr", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/enbâr> (erişim: 21.10.2019); Yıldız, Hakkı Dursun (1994), "Ebü'l-Abbâs es-Seffâh", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, X, 284.

⁸¹ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 326.

devletine geçilmiş, Mekke ve Medine'nin kutsallığı muhafaza edilmekle birlikte Arap yarımadasının hâkim rolü kaybolmuştur.⁸²

Büyük imar faaliyetlerine girişerek Bağdat şehrini kuran Halife Mansur kendi döneminde Rakka kalesini yaptırdı, Kûfe ve Basra'nın savunmasını güçlendirdi.⁸³ Halife Mehdî henüz babasının veliahtı konumundayken Rusafe'de saray yaptırdı.⁸⁴

Rüsafedeki camiye tamamlatarak imar faaliyetlerine başlayan Halife Mehdî-Billah daha sonra Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevi, Mescid-i Aksâ'yı ve Basra Camii'ni genişletmiş, Basra ile Hicaz arasındaki hac yollarının güvenliği ve bakımı, yol boyunca hacılar için içme suyu ve konaklama ihtiyaçlarının giderilmesi için çalışmalar yaptırdı.⁸⁵

Halife Musa el-Hâdî'nin bir yıllık iktidarından sonra, ordularıyla İstanbul önlerine kadar gelen hanedanlığın İslâm dünyası dışında en fazla tanınan halifesi ve Abbâsîlerin altın çağı diye nitelendirilen Halife Hârûnürreşîd dönemi başlamıştır. Bu dönemde nüfusu 1 milyonu aşan Bağdat, Dicle nehrinin her iki kıyısında yer alan genel olarak Kur'an-ı Kerimdeki cennet tasvirinde geçen isimlerle adlandırılan pek çok saray ve köşklerle anılmaktaydı. Birçok şehir ve kale yeniden imar edildi, birçoğu ise yeniden kuruldu. Birçok bölgede iç savaşlarla mücadele eden Halife Hârûnürreşîd 796 yılında oğlunu vekil bırakarak Rakka'ya gitmiş ve orada bir saray yaptırmıştır. Kûfe'den Mekkeye kadar hac yolu güzergâhında (daha sonra tarihi kervan yolundaki hizmetleri geliştirmek isteyen Halife Hârûnürreşîd'in karısı Zübeyde'ye izafeten Derbizübeyde olarak anılan) kafileler için su sarnıçları kazıldı, işaret taşları, yangın gözetleme ve haberleşme kuleleri dikildi.⁸⁶

Halife Hârûnürreşîd'in açmayı planladığı Süveyş Kanalı projesi ve Kızıldeniz'de ticareti çoğaltma düşüncesi 16. ve 17. asırlarda dönemin sadrazamı Sokullu Mehmed Paşa (ö. 987/1579) tarafından da düşünülmüştü.⁸⁷

⁸² Güzel, Ahmet (2012), *Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr*, s. 26.

⁸³ Bammate, Haidar (1975), *İslâmın Çehresi*, s. 113.

⁸⁴ Yâkubî, Ahmed b. Ebi Yakub İbn Vadîh el-Kâtib(1890), *Kitabü'l-Büldân*, Matbaat-ı Brill, Leiden, s. 24-26.

⁸⁵ Bozkurt, Nahide (2003), "Mehdî-Billâh", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXVIII, 379.

⁸⁶ Saad A. Rashid (1994), "Derbizübeyde", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, IX, 166.

⁸⁷ Wilhelm Barthold (1984), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 229; Afyoncu, Erhan (2009), "Sokullu Mehmed Paşa", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXVI, s. 356.

Donanmaya verdiği önemle de bilinen Halife Hârûnürreşîd Bizans İmparatorluğu ile sınır hattında müstahkem kalelerle takviye edilmiş bir bölge oluşturmak istedi. Bu amaçla Halife Mansur döneminden beri oldukça genişleyen bölgeyi Avâsım adıyla müstakil bir bölge haline getirdi.⁸⁸

İç isyanlara rağmen Abbâsî tarihinin en kuvvetli dönemini kabul edilen Halife Me'mûn (813-833) döneminde ilim ve kültür hayatına önem verilmiştir. Bağdat'ta 830 yılında aynı zamanda kütüphane ve rasathane fonksiyonuna da sahip bir tercüme ve araştırma enstitüsü olan aynı zamanda bir kütüphane fonksiyonu icra eden Beytülhikmeyi kurdurmuş ve gelişmesini sağlamıştır.⁸⁹ Bizans ile ilişkiler çerçevesinde İstanbul'a yazma eserlerin getirilmesi konusunda heyetler gönderilmiş veya seferler sırasında ele geçen eserleri Beytülhikmeye kazandırmıştır.⁹⁰ Abbâsî halifelerinin İran hükümdarlarının saraylarına yaptırdığı kütüphanelerin bir benzerini yaptırdığı Beyülhikme'nin Bağdat'ta kuruluş tarihinin kesinleştirilemeyen tarihçi R. B. Serjeant, Beytülhikmenin altın çağını halife el-Me'mûn döneminde yaşadığını, bu dönemde kütüphanenin akademi haline dönüştüğünü belirtmiştir.⁹¹

Türklerin Bağdat'taki nüfuzunun iyice arttığı, Abbâsî devletinin iç isyanlarla mücadele dönemi olarak da bilinen Halife Mu'tasım-Billâh döneminde araştırma konumuz dışında olmakla birlikte 836 yılında Sâmerra şehrinin kurulmasıyla hilafet merkezinin taşınması siyasi, idari ve imar faaliyeti açısından büyük önem taşımaktadır.⁹²

⁸⁸ Bozkurt, Nahide (1997), "Hârûnürreşîd", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XVI, 258-261.

⁸⁹ Bozkurt, Nahide (2017), *Abbâsîler (750-1258)*, s. 130; Yetkin, Suut Kemal, *İslâm Ülkelerinde Sanat*, s. 7.

⁹⁰ Bozkurt, Nahide (2004), "Me'mûn", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXIX, s. 104, 101-104; Bozkurt, Nahide (2017), *Abbâsîler (750-1258)*, s. 130; Sarah B. Samadi (2008), "Abbâsî Hâkimiyeti Döneminde Bağdat'ın Sosyal ve Ekonomik Hayatından Görünümler", Çev. Ahmet Turan Yüksel, *İSTEM Dergisi*, Yıl 6, Sayı 12, Konya, s. 246.

⁹¹ Naşabî, Hişam (2010), "İslâm Şehri: Eğitim Kurumları", *İslâm Şehri*, Ed. Robert Bertram Serjeant, Çev. Elif Topçugil, İz Yayıncılık, İstanbul, s. 90.

⁹² Avcı, Casim (2006), "Mu'tasım-Billâh", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXXI, 382.

3. SÂMERRÂ DÖNEMİNE KADAR ABBÂSÎ ŞEHİRLERİNDE İMAR FAALİYETLERİ

7. yy.dan sonra fetihlerin büyük oranda son bulduğu, bir ölçüde ganimet paylaşımıyla zenginleşen İslâm medeniyetinde yeni şehir kurma olgusu hâkim olmuştur. Emevîler döneminde bazı halife ve idareciler halktan uzakta, şehir dışında saraylar yaptırmış ve buralarda ikâmet etmeye başlamışlardır. Yapılan bu saraylar etrafında zamanla şehirler teşekkül etmiştir. Emevîler döneminde kurulan Aynü'l-Car, aşağıda detaylarıyla zikrettiğimiz Rusâfe bu şekilde kurulmuştur.

Basra, Kûfe, Fustat ve Kayrevan gibi bazı şehirler de başlangıçta ordugâh olarak kurulmuş, sonrasında bu özelliğini kaybedip ticarî, siyasî veya kültürel yönden gelişmiş büyümüş şehirlere dönüşmüştür.

Çalışmamızın önemli bir yer tutan şehri olan Bağdat, sonraki nesillere ilham vermiş, idari karakterli yeni bir şehir kurma fikrinin iyi bir göstergesidir. Siyasî amaçla yeni devletin ve halifeliğin idare merkezi olarak kurulmuş olan Bağdat, kısa zamanda her açıdan gelişerek önemli bir merkez olmuştur.

Kuruluş amaçlarını kısaca ifade ettiğimiz İslâm şehirlerinden bir kısmını Abbâsîler döneminde yapılan imar ve şehircilik faaliyetleri ekseninde tek tek ele almak istiyoruz. Çalışmamız çerçevesinde ele aldığımız şehirlerden Mekke, Medine, Dımaşk, Kudüs gibi fetihlerle ele geçirilen şehirler ile Basra, Kûfe, Fustat, Kayrevan ve Bağdat gibi bizzat müslümanlar tarafından kurulan şehirler irdelenmiştir. Mekke ve Medine şehirlerinin önemi nedeniyle sırlamada öncelikle ele alınmıştır.

3.1. Mekke

İslam Dininin en kutsal şehri Mekke şehridir. İslam dini burada doğmuştur. Hz. Muhammed risalet görevini burada almıştır. Mekke şehriden Hicret etmiş, geri dönüşü ve fethi burası için olmuştur. Mekke'de ise Kâbe çok çok özel ve saygın bir yerdedir. Kâbe, Hz. İbrahim ve Hz. İsmail döneminde inşasından sonra Hz. Peygamber dönemi dâhil defalarca küçüklü

büyükölü çok sayıda tamir ve genişletme çabasına şahit olmuştur.⁹³ Emevîler döneminde de devam eden bu tamir, genişletme ve bazı tezyin çalışmaları Abbâsî hilafeti döneminde de yapılmıştır. Çeşitli kaynaklarda bu konuda çok sayıda malumat görmek mümkündür.

Yeryüzünde bilinen eski mescid olan Mescid-i Harâm'da Resûl-i Ekrem ve Hz. Ebû Bekir zamanında herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Hz. Ömer döneminde çevresindeki evlerin bir kısmı istimlak edilerek genişletilip, göğüs hizasında bir duvarla çevrelenmiştir. Aynı şekilde Hz. Osman döneminde de genişletilmiştir. (Ek-5) Abbâsî Halifesi Mansur ihtiyacın karşılanmadığı gerekçesiyle Mekke Valisi Ziyâd b. Ubeydullah el-Hârisî'den genişletilmesini istemiş, kuzey tarafındaki evler istimlâk edilmek suretiyle Mescid-i Harâm genişletilmiştir. Bu çalışmalar esnasında bir revak ve kuzeybatı köşesinde Umre kapısı yanına bir minare ilave edilmiştir. 757 yılında yapılan çalışmada Mescid-i Harâm'ın mermerle kaplanmış ve ilk kez bir minber konulmuştur. Yapılan çalışmaları anlatan kitabe Benî Cehm kapısı üzerine yerleştirilmiştir. 4 yıl sonra hac ziyaretine gelen Halife Mehdî-Billâh, Kâbe'nin Mescid-i Harâm'ın tam ortasında Kâbe olacak şekilde genişletilmesini emretmiş, 784'te başlayan çalışmalar Halifenin vefatı üzerine oğlu Halife Hâdî-İlelhak zamanında 787 yılında tamlanmıştır. Bu çalışmalar esnasında Bâbüsselâm, Bâbü Ali ve Bâbüvedâ'nın yanına kuzeydoğu, güneydoğu ve güneybatı köşelerine birer minare ilave edilmiş⁹⁴, kapı sayısı artırılarak on dokuza çıkarılmış, Harem-i Şerif'e 4,8 m. yüksekliğinde ve çevresi 1,44 m. olan 484 sütun konularak üzerine ahşap tavan yapılmıştır. Halife Mehdî-Billâh döneminde zemzem kuyusu önünde su dağıtılan sikaye ve çeşitli eşyanın saklandığı yapının üzerine birer kubbe yaptırılmıştır. Çalışma alanımız dışında kalan Abbâsî halifeleri Mu'tazîd-Billâh ve Muktedir-Billâh dönemlerinde yapılan genişletme çalışmaları dışında Suûdi hükümetinin 1955 yılında yaptığı genişletme çalışmalarına kadar başka bir genişletme çalışmasına kaynaklarda rastlanılmamıştır.⁹⁵

⁹³ Detaylı bilgi için bkz. el-Ezrakî, (1980), *Kâbe ve Mekke Tarihi*, s. 282-291; Eyüp Sabri Paşa (1301–1306/1883-1888), *Mir'âtü'l-Haremeyn*, I-V, Bahriye Matbaası, İstanbul, I, 135 vd. 605 vd.

⁹⁴ Minarelerin günümüzde mevcut olmadığı, Suûdi hükümetince yıktırılarak daha büyük minareler yaptırıldığı çeviri notundan anlaşılmaktadır. el-Ezrakî (2017), Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullah, *Ahbâru Mekke*, Çev: Yunus Vehbi Yavuz, Ankara Okulu Yayınları, s. 398.

⁹⁵ el-Ezrakî (2017), *Ahbâru Mekke*, s. 394-434; Küçükaşçı, M. Sabri-Bozkurt, Nebi (2004), "Mescid-i Harâm", *DİA*, s. 274.

Mescid-i Harâm Hz. Ömer zamanında meşalelerle aydınlatılmış, Emevî Halifesi Muâviye'den itibaren kandiller konulmuş, Abbâsî Halifesi Me'mûn döneminde bu kandillere fenerler ilave edilerek aydınlatma yapılmıştır. Halife Hârûnürreşîd döneminden itibaren yaygın olarak şamdan ve avize ile Mescid-i Harâm aydınlatılmıştır.⁹⁶

Halife es-Seffâh 753 yılında Hire'den Enbar'a gittiğinde, Kûfe'den Mekke'ye kadar olan sınırları belirlemiş, sınır taşlarını yerleştirmiştir.⁹⁷

692 yılında dönemin Emevî halifesinin onayı ile yaptığı bir takım tadilatlarıyla bilinen Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî, Kâbe'ye yeni bir kapı taktırmıştır. Halife I. Velid tarafından altın levhalarla kaplanan kapı (711-712) Abbâsî Halifesi Emîn tarafından da yenilenmiştir.⁹⁸

Vakidi'den alıntıyla Belâzürî, Abbâsî halifelerinden Halife el-Mansur'un hilafeti zamanında ve 757 yılında yeniden yaptırdığını kaydetmektedir.⁹⁹

Abbâsî devletinin değişik yerlerinde kendisine verilen ikta arazileri ve akarlardan başka miras yoluyla babası Halife Mansur'dan kalan miras ile önemli bir servete sahip olan yaşadığı dönemde hayırseverliği ile bilinen Halife Hârûnürreşîd'in hanımı Zübeyde'dir. Halifenin hac yolculuklarının beşine katılmış, katıldığı hac yolculuklarında yaşanan sıkıntılar üzerine Kûfe'den Mekke'ye varan Kervan yolunu yaptırmıştır. "Derbizübeyde" anılan tarihi kervan yolu üzerinde hac ve kervan yolcularının ihtiyaç duyacağı hizmetler için çaba sarfetmiş, sarnıçlar, kuyular, dinlenme ve konaklama yerleri yaptırmıştır.¹⁰⁰

Abbâsî halifesi Mehdî'nin de 778 yılında Mescid-i Haram'ı genişlettiğini, Mir'atü'l-Haremeyn tarafından kaydedilen bu genişletilme faaliyetleri sırasında Mescid-i Haram'ın Babü's-Selam minaresinin de iki şerefeli olarak yenilendiği belirtilmektedir.¹⁰¹ Bu genişletme

⁹⁶ Küçükkaşcı, M. Sabri-Bozkurt, Nebi (2004), "Mescid-i Harâm", *DİA*, s. 275.

⁹⁷ İbnü'l-Esîr (1989), *el-Kamil Fi't-Tarih*, V, 369.

⁹⁸ Ünal, Sadettin (2001), "Kâbe", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXIV, 17.

⁹⁹ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetih*, s. 53.

¹⁰⁰ Saad A. Rashid (1994), "Derbizübeyde", *DİA*, IX, 166; Uyar, Gülgün (2013), "Zübeyde bint Ca'fer", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XLIV, s. 517; Kan, Kadir (2014), "Abbâsî Sarayında Hayırsever ve Entelektüel Bir Hanımefendi: Zübeyde Bt. Câfer, *İstem*", *İSTEM Dergisi*, Yıl 12, Sayı 23, Konya, s. 153.

¹⁰¹ Eyüp Sabri Paşa (1301–1306/1883–1888), *Mir'atü'l-Haremeyn*, I, 913. Creswell, 783-784 yılında genişletme çalışmasının yapıldığını belirtmektedir. Bkn. Creswell (1940), *Early Muslim Architecture*, s. 382.

çalışması içerisinde Halife Mehdî “Bi’r-i Şevzeb” adı verilen su kuyusunu da Mescid-i Harâm’a dâhil edilmiştir.¹⁰²

Belâzürî, Halife Mehdî tarafından Kâbe’ye “Ondan önce kimse, Kâbe’yi bu derecede tezyin etmemiştir” diyerek hürmet ve tazimle önemli hizmetler yapıldığını, Halifenin Kâbe’nin su mermerlerini yenilettiğini, mermerlerini birbirlerine gümüşle bağlattığını, Kâbe’nin çatısı ve duvarlarını altınla kaplattığını, sütunları ipeklerle örttüğü kaydetmektedir.¹⁰³

Abbâsîler döneminde Mescid-i Haram için yapılan başka bir hizmet ise 810 yılında Abbâsî Halifelerinden Harun Hârûnürreşîd’in oğlu Muhammed Emin’in hayırudur. Mekke valisi Salim b. el-Cerrah’a 18000 altın göndererek Mescid-i Haram’ın “Bab-ı Sa’adet” çivilerini, halkalarını, sırf altına dönüştürülmesini ve daha sonra da Emevî halifesi Velid b. Abdülmelik tarafından tezhib edilmiş olan direkleri de altın işlemler ile daha güzel bir hale getirmiştir.¹⁰⁴

Mekke’nin su ihtiyacı için yapılan imar faaliyetlerinden biri de Abbâsî Halifelerinden Harun Hârûnürreşîd’in Hanımı Zübeyde Hanım tarafından kendi kesesinden büyük harcamalarla yaptırılan suyolları ve çeşmelerdir. Bu su “Ayn-ı Zübeyde” adıyla anılmaktadır.

Mekke şehri, akarsuları olmayan birtakım siyah ve kuru sıradağlar arasında olduğundan, ziraate elverişsiz bir bu sebeple çoğu zamanlar su sıkıntısı çekerlerdi. Mekkelilerin tatlı su ihtiyacı Halife Harun Hârûnürreşîd döneminde iyice artınca, "Ümm-i Ca'fer" Zübeyde binti Ca'fer b. EI-Mansur'un, yani Harun Hârûnürreşîd'in hanımı Zübeyde hanım kendi kesesinden çok büyük miktarda paralar harcayarak 828 yılında hayırına Mekke’ye suyolları ve çeşme yaptırıp su ihtiyacını tamamen kaldırmıştı. Su üç günlük uzaklıkta bulunan Huneyn vadisinden Mekke şehrine getirtmişti.

Konu hakkında detaylı bilgi veren Eyüp Sabri Paşa’nın belirttiğine, Zübeyde Hatun, bir milyon yedi yüz bin miskal altın harcayarak Huneyn dağlarını deldirip, bu suyu Mina’daki dağın eteğine kadar akıtmış ve bu vesile ile Mekkelileri yağmurlara bağlı kalmaktan kurtarmıştır.

¹⁰² el-Ezrakî (2017), *Ahbâru Mekke*, s. 545. Halife Mehdî hilafet döneminde 261 yılında ifade edilmesine rağmen Hicri 161 olduğu düşünülmektedir.

¹⁰³ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 53; Ezrakî (1980), *Kâbe ve Mekke Tarihi*, s. 284.

¹⁰⁴ Eyüp Sabri Paşa (1301–1306/1883–1888), *Mir’âtü'l-Haremeyn*, I, 784.

Sonraki zamanlar harap hale düşen bu su kanalları defalarca temizlenmiş ve bakım onarımları yaptırılmıştır. Nitekim Osmanlı sultanları da buraya ilgi göstermişler, Kanuni Sultan Süleyman, Sultan II. Selim ve II. Abdülhamid dönemlerinde esaslı tamir ve ihya faaliyetleri yapılmıştır.¹⁰⁵

3.2. Medine

Hz. Muhammed'in (SAV), 622 yılında Hicret ederek sığındığı, müslüman birliği ve örgütlenmesinin temellerinin atıldığı, "Peygamber Şehri" Medine'dir. Hz. Muhammed gibi Mekke'den gördükleri işkence ve eziyetler nedeniyle ata yurtlarını terkedip Medine'ye gelenler ile Medine'deki ev sahibi durumunda olan "Yardımcılar"dan (Ensar) oluşan sahabeleriyle birlikte, Medine vefatına kadar Hz. Muhammed'in ve İslam Devletinin de Merkezi Olmuştur. Bu süreç büyük oranda Hulefa-yı Raşidin döneminde de sürmüştür. İslam Devletinin temel kurumları burada şekillendi. Sonraki İslam şehirlerine de birçok konuda model olan şehir yine Medine olmuştur. Medine, büyük ölçüde bu özelliğini asırlarca korumuştur.

Arap yarımadasının batı tarafında Hicaz bölgesinde Mekke'nin 350 km. kadar kuzeyinde, Kızıldeniz'e 130 km. uzaklıkta yer alan, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde İslam Devletinin başşehri olan Medine fiziki, sosyal, mimari özelliklerinin yanı sıra manevi özellikleri ile de ilham vermiştir. Nitekim ilahi mesaj, Hz. Muhammed'in örnek kişiliği ve ilk müslümanların kazandığı cemaat disiplininin etkileri ile kurulan bu ilk İslam şehrinin bıraktığı iz çok güçlü idi. Cihad için buradan yola çıkmıştı, İslâma davet için sahabe elçiler buradan gönderilmişti. Burada baş şehir olmuş savaşlar buranın etrafında yapılmıştı.¹⁰⁶

Arap ve yahudilerin ayrı ayrı mahllelerde ikamet ettikleri Medine'de ilk yerleşimin ne zaman olduğu hakkında kesin bir bilgi yoktur. Medine, Hz. Peygamberden önce Yesrib olarak anılmaktaydı. Medinelilerce Hz. Peygamber ve arkadaşlarını Mekkeli müşriklerden koruyacaklarına dair kesin bir söz vermeleri üzerine hicrete uygun bir yer haline gelmiştir. 622

¹⁰⁵ Eyüp Sabri Paşa (1301–1306/1883–1888), *Mir'âtü'l-Haremeyn*, I, 732-733.

¹⁰⁶ Michon, Jean-Louis (2010), "İslam Şehri; Dini Kurumlar", *İslam Şehri*, Ed.. Robert Bertram Serjeant, Çev. Elif Topçugil, İz Yayınları, İstanbul, s. 16; Küçüktaşcı, M. Sabri-Bozkurt, Nebi (2003), "Medine", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXVIII, 305.

yılında Ashabın büyük çoğunluğunun ardından Medine'ye hicret eden Hz. Peygamber'den sonra Mekke'nin fethi olan 630 yılına kadar Medine'ye hicret devam etmiştir. Medine, Hz. Peygamberin hicreti ve sonrasında yapılan siyasî-hukukî yapı içinde sosyal, askeri ve ekonomik teşkilanmayla birlikte kurulan yeni devletin başşehri olmuştur. Arap ve yahudi kabilelerin ayrı ayrı kendi mahallelerinde oturduğu şehirde, çoğunlukla yahudilerin oturduğu üç katlı taştan yapılmış evlere hicretten sonra yenileri eklenmiştir.¹⁰⁷

Hz. Peygamber döneminde başlayan sonradan İslâm Medeniyetinde birçok şehre ilham kaynağı olan Mescid-i Nebevî merkezli şehir planı olarak (Ek-6) Medine geliştirilmiş, mevcut yapılar korunmuş, mahalle sayısı artmasıyla birlikte şehrin bir parçası olması sağlanmıştır. Mescid-i Nebevî, ibadethane özelliği başta olmak üzere, sonraki yıllarda örnekleri ortaya çıkacak olan külliye adı verilen birçok sosyal kurumu içinde barındıran yapının çekirdeği olmuştur.

Medine'de Hz. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevî dışında bir kısmının planlanması ve kible tayini bizzat Hz. Peygamber tarafından yapılan mescidler inşa edilmiştir.

Hz. Ömer zamanında başlayan, Hz. Osman, Emevî Halifesi I. Velîd ve Abbâsî Halifesi Mehdî-Billâh tarafından yapılan Harem-i Şerif'in genişletilmesi çalışmaları sonrası Medine şehrinin fiziki yapısında önemli değişiklikler olmuş, Abbâsîler döneminde başta halifeler olmak üzere hânedan mensupları, ileri gelenlerin oluşturduğu vakıflar aracılığı ile idari binalar, mescid, medrese, tekke, zâviye, ribât, imaret ve sebiller inşa edilmiştir.¹⁰⁸

Medine'nin araştırma alanı dönemi içerisinde tesbit edilen imar faaliyetlerinden birisi Medine şehri denilince akla gelen ilk eser olan Mescid-i Nebevi'dedir. Mescid-i Nebevi zamanla hasar almış, ya da coğrafi şartlar gereği yıpranmıştır. Sayısız tamir ve onarım yaşamıştır. Bunlardan biri de Abbâsîler döneminde yapılmıştır. Mescid-i Nebevi, ilk Abbâsî halifesi es-Seffâh tarafından görülen lüzum ile 755 yılında onarılmıştır.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Can, Yılmaz (1995), *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, s. 40.

¹⁰⁸ Küçükbaşcı, M. Sabri-Bozkurt, Nebi (2003), "Medine", *DİA*, (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), s. 309.

¹⁰⁹ Creswell (1940), *Early Muslim Architecture*, s. 381.

3.3. Tâif

Arabistanın doğu, batı ve güneyden gelen yollarının kesişme noktasında yer alan Hicaz bölgesinin üç önemli şehri Mekke ve Medine'den sonraki önemli şehri olan Tâif, Mekke'nin 88 km. doğusunda Gazvân dağı eteklerinde yer almaktadır. Zengin su kaynakları, verimli toprakları ile bilinen Tâif Haremeyn'e açılan doğu kapısı hüviyetindedir. İklimi ve doğal zenginlikleri nedeniyle Mekke'nin sayfiye şehri olarak da bilinmektedir. Hz. Peygamber'in Mekkeli müşriklerin tavırlarını gittikçe şiddetlendirmesi üzerine davetini bir başka şehire yapmak ve himayelerine sığınmak için gittiği Tâif'te karşılaştığı kötü muamele müslümanların hafızasında ayrı bir yer tutmaktadır. Huneyn Savaşı (m. 630) sonrası müslümanlar tarafından kuşatılan Taif, yapılan anlaşma sonucunda Müslümanların eline geçmiştir.¹¹⁰ Emevîler döneminde müstakil valilik olarak yönetilmiş, ekonomik olarak gelişmiş bir şehir konumundadır. Tâif ve çevresinden M. 7. Ve 8. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilen çok sayıda su tesisi, köprü ve bentten Emevîler dönemine ait olan on dört bentin günümüzü ulaştığı belirtilmektedir.

Abbâsî iktidarında siyasi ve ticari önemini yitirip küçük bir şehre dönüşen Tâif Mekke valisine bağlı naiblikle yönetilmiştir.¹¹¹

Abbâsî devletinin değişik yerlerinde yaptığı imar faaliyetleri ve yaşadığı dönemde hayırseverliği ile bilinen Halife Hârûnürreşîd'in hanımı Zübeyde Hanım Tâif'te de imar faaliyetlerinde bulunmuş, 808 yılında Peygamber mescidinin onarımını sağlamıştır.

Coğrafi yakınlık nedeniyle Tâif şehri başlığında zikretmek zorunda kaldığımız San'a da ilk halife es-Seffâh'ın 751-757 yılları arasında Yemen Valiliği görevi yapan Ali b. Rabi' b. Abdillâh el-Hârisî eliyle San'a Camiinin onarılması talimatını vermiştir.¹¹²

¹¹⁰ Erkoçoğlu, Fatih (1999), *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*, s. 60.

¹¹¹ Küçüktaşçı, Mustafa Sabri (2010), "Tâif", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXXIX, 443-447.

¹¹² Abdülaziz ed-Dürî (2004), "Abbâsî Propaganda Sürecinde ve Abbâsîlerin İlk Asrında Mehdî Tasavvuru", Çev. Bahaüddin Varol, *İSTEM Dergisi*, Konya, s. 3.

3.4. Basra

Müslümanların kurduğu ilk şehir olan Basra, Dicle ve Fırat nehrinin birleştiği günümüzde Şattü'l Arap diye adlandırılan bölgenin yaklaşık 80 km. güneyinde¹¹³ ordugâh olarak kurulmuştur. Basra'nın kurulacağı yer hususunda Utbe b. Ğazvan'ın mektup yazarak bizzat sorması üzerine Hz. Ömer'in "Benimle sizin aranızda bir nehir (köprü) ya da deniz bulunmasın" emriyle şehrin yeri belirlenmiştir.

Müslümanların sık sık savaşa gitmesi nedeniyle kamıştan yaptıkları evleri söküp, döndükten sonra bu demetleri yeniden yaptıklarından kuruluş dönemi ilk yıllarında Basra'da sürekli bir yerleşim yoktu. 638 yılında çıkan bir yangın sonrası Halifenin izni ile binalar kerpiçten yapılarak şehrin imarı yenilenmiştir.¹¹⁴

Emevîler döneminde Basra şehrinin önemi artmış, bununla birlikte şehirde Dârü'l-imâre cami ve mescidler yapıldı, ziraat için su kanalları açıldı. Ayrıca şehirde bazı hamamlar da yapıldı.

İhtilâlden sonra ciddi bir mukavemet olmaksızın Basra'ye ele geçiren Abbâsîler, Bağdat'ın kuruluşundan sonra siyasi ve ticari önemini yitirmesine rağmen medeniyet açısından en parlak günlerini Abbâsîler döneminde yaşamıştır.¹¹⁵

Abbâsî iktidarında Halife Seffah'ın Basra valisi olan Süleyman b. Ali, Emevî valisi Adıyy b. Ertat'ın yarım bıraktığı vali konağını tamamlatmış, daha sonra konağı terketmiş ve şehrin batısında yer alan, Basra'nın mamur mahallelerinden diye adlandırılan el-Mirbad'a taşınmıştır. Terkedilen bu konak Halife Hârûnürreşid tarafından Basra Camii'nin kible tarafına katılmıştır.¹¹⁶

İslâm şehirciliğinde önemli bir yere sahip Mirbed'e değinmek isteriz. Mirbed adı verilen pazar yeri, alışveriş alanı, geniş meydan, bazı kaynaklarda panayır yeri, Basra şehrinde olduğu gibi şair ve aydınların diğer insanlara şiirlerini okudukları bir çeşit kültür ve ticaret merkezi

¹¹³ Basra şehrinin Dicle ve Fırat nehrinin birleştiği bölgeye uzaklığı ve yönü hakkında rivayetler muhtelif olmakta birlikte günümüz modern harita ve konumlandırma sistemlerine uygun olarak yön ve ölçüm miktarı verilmiştir.

¹¹⁴ Erkoçoğlu, Fatih (1999), *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*, s. 61.

¹¹⁵ Bakır, Abdulhalik (1992), "Basra", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, V, s. 110.

¹¹⁶ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 399; Can, Yılmaz (1995), *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, s. 52; Erkoçoğlu, Fatih (1999), *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*, s. 66;

olan çarşı, kervanların uğrak yeri, deve pazarı olarak kullanılmıştır. Basra'da müslümanların ilk uğrak yeri olan Merbed, Basra'nın batısında yer almaktaydı. Daha sonra burada çarşılar ilave edilmiş, şehrin mamur mahallelerinden birisi olmuştur. (Ek-7) Geniş meydanı olan Basra'daki mirbed'e suyu Şattü'l-Arap'tan getirilen bir havuz yer almıştı.¹¹⁷

Basra'nın Abbâsîler döneminde etrafı sadece hendekle çevriliydi. Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr 155'te (771-72) şehrin etrafını surla çevirmiştir. Şehri 1060 yılında ziyaret eden dönemin meşhur seyyah ve filozofu Nâsır-ı Hüsrev, Basra'nın doğu tarafından kanallarla, batı güney ve batı yönlerinden duvarlarla çevrildiğini belirtmiştir. Basra'nın kaynaklarda belirtilen kuzey yönündeki kapısı Babü'l-Bâhamrâ, sahraya açılan batı yönündeki kapısı Bâbü'l-bâdiye diye adlandırılmaktadır.¹¹⁸

Konumu gereği kısa zamanda gelişen Basra, önemli bir ticaret ve ilim merkezi olduğu, 7. Yüzyılda kırk bin civarında yerleşik nüfusa sahip olduğu belirtilmektedir.¹¹⁹

Belâzürî'nin *Fütûhu'l-Büldân*'ında Köprü'nün adını Kurre b. Hayyan el-Bâhiliye nispetle aldığı ve Kurre köprüsü yanındaki su kanalının bulunduğu, Basra halkının istifadesi için satın alınıp vakfedildiğini öğrenmekteyiz.¹²⁰

3.5. Kûfe

Abbâsî tarihi açısından Emevî iktidarına karşı propagandanın başlatıldığı ve ilk halife Seffah'a biat edilen (Kûfe Camiinde 28 Kasım 749) ve halifeliğin ilk başşehri olması açısından önem taşıyan Kûfe, Hz. Ömer'in talimatıyla Sa'd b. Ebû Vakkas tarafından 635 yılında kurulmuştur. Güney Irak'ta Fırat'ın batı kıyısında Neced ile Kerbelâ arasında Bağdat'a yaklaşık

¹¹⁷ Can, Yılmaz (1995), *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, s. 52,53; Erkoçoğlu, Fatih (1999), *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*, s. 66; Karabulut, Serdar (2018), "İlk İslâm Şehirlerinde Çarşı ve Pazarlar", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, Siirt, s. 151.

¹¹⁸ Bammate, Haidar (1975), *İslâmın Çehresi*, s. 113; Ekinci, Abdullah (2013), "İslâm Şehrinde Bir Sosyo-Kültürel Merkez: Mirbad", 2. *Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya, s. 145; Can, Yılmaz (1995), *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, s. 52; İbnü'l-Esîr (1989), *el-Kamil Fi't-Tarih*, VI, 13.

¹¹⁹ Can, Yılmaz (1995), *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, s. 51.

¹²⁰ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 426.

170 km. uzaklıktadır. ¹²¹ Müslümanların Irak'ta kurdukları ilk şehir olan Kûfe, Yakubîye göre tarih içinde İslam'ın kubbesi, muhacirlerin yurdu olarak görülmüştür. ¹²²

Merkezi konumundan dolayı bir kısım tarihçiler Araplar ve Sâsânîler arasındaki cereyan eden savaşların çoğunun Kûfe merkezli olduğunu belirtmişlerdir. ¹²³ Askeri bir garnizon olarak kurulduktan sonra zamanla idarî, ticarî ve kültürel bakımdan gelişen Kûfe, Hz. Ali ve ilk Abbâsî halifeleri tarafından başşehir olarak kullanılmış, bölgede İslamiyet'in yayılmasında önemli rol oynamıştır. İslâm mimarisi ve şehirciliğinin esas alındığı yer aldığı daire şeklindeki Kûfe şehir planlamasında ana caddeler cami, darül imare ve pazar yerinin yer aldığı merkezde birleşmekteydi. (Ek-8) Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın valiliği döneminde inşa edilen, Vali Ziyâd b. Ebîh tarafından sonraki yıllarda yeniden inşa edilen Kûfe cami güneybatı tarafında bir sokak arayla uzağındaki Dârülimâre binasına Abbâsîler döneminde bazı ilaveler yapılmıştır. ¹²⁴

Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) 772 yılında şehrin etrafını surla çevirmiş, hendekler kazdırmış, ¹²⁵ Bağdat'ın savunma imkânlarını artırmak için Kûfe'nin savunma imkânlarını artırmış, azadlısı Ebûl-Hasîb Merzûk'a Rusafe sarayını yaptırmıştır. ¹²⁶

3.6. Fustât

Kûfe ve Basra ile birlikte müslümanlar tarafından kurulan ilk şehirlerden olan Fustât, Mısır'da kurulan ilk şehirdir. Amr b. el-Âs, Mısır'ın fethiyle birlikte İskenderiye şehrini başkent olarak düşünmüştü. Halife Hz. Ömer'in (r.a.) Kûfe ve Basra şehirlerinde olduğu gibi ulaşım ve haberleşme açısından merkezle arasında nehir veya deniz olmaması kesin talimatı üzerine 643

¹²¹ Avcı, Casim (2009), "Kûfe", *DİA*, XXVI, 339; el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 563.

¹²² Yâkubî(1890), *Kitabü'l-Büldân*, s. 92-93.

¹²³ Hichem Djait (1986), *Al-Kufa: Naissance De La Ville Islamique*, G.P. Maisonneuve et Larose, Paris, s. 14.

¹²⁴ Avcı, Casim (2009), "Kûfe", *DİA*, XXVI, 339-342.

¹²⁵ İbnü'l-Esîr (1989), *el-Kamil Fi't-Tarih*, VI, 13.

¹²⁶ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 326; Bammate, Haidar (1975), *İslâmın Çehresi*, s. 113.

yılında eski Babilon civarında¹²⁷ Amr b. el-Âs tarafından bugünkü Kahire ile Mısır-ı Atik arasında İskenderiye'nin fethi için ordugâh olarak kurulmuştur.¹²⁸

Amr b. Âs şehri kurarken evvela Cuma Mescidi (Ek-25), ardından idare binası ve 15.500 asker için kabilelerine göre ayrılmış semtler yaptırılmıştır.¹²⁹ Konumu nedeniyle kısa sürede büyüyen şehrin Emevîler döneminde imarlaşması artarak devam etmiştir.

Abbâsî kumandanı aynı zamanda Mısır'ın ilk Valisi Salih b. Ali¹³⁰, Mısır'daki ikinci İslâm başşehir el-Asker'i kurmuştur. Burada emirlik sarayı al-Asker Sarayını yaptırmıştır. (Ek-26). el-Asker Sarayı Ahmet b. Tolun'un yaptırdığı Meydan Sarayı yapılarına kadar (m. 871) Mısır Valilerinin resmi konutu olarak kullanılmıştır. 658 yılında Zimam Mescidi inşa edilmiştir. Amr Camii kuzeybatısına avlu eklendi.¹³¹ (Ek-16)

Hârûnürreşid zamanında, Mısır Valisi Mûsâ b. İsâ caminin arka tarafına Ebû Eyyûb Rahbesi diye tanınan bir sahn-revak ilâve ettirmiştir. (Ek-17) Yolu daraltan bu ekin daha sonra yarısı yıkılarak yol genişletilmiştir.¹³²

3.7. Dımaşk

Suriye, Filistin, Lübnan ve Ürdün bölgelerinin tarihteki adı Bilâdü's-Şâm olarak isimlendirilmiştir. Bu bölgenin merkezi ise Dımaşk'tır (Dımaşku's-Şâm). Günümüzde ise Dımaşk şehri, Şam adıyla bilinmektedir. Bugünkü Suriye'nin başkenti Şam, İslâm topraklarına Hz. Ömer (rha) zamanında 636 yılında Halid b. Velid zamanında ikinci kuşatmadan sonra katılmıştır. Şehri ele geçiren müslümanlar, Bizanstan alınan şehrin mimarisine ve dokusuna dokunmamışlardır. Tarihsel süreçte Dımaşk'ın önemli bir merkez haline gelmesinin sebebi

¹²⁷ Eymen Fuâd Seyyid (2001), "Kahire (Kuruluşu ve Osmanlı Öncesi)", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XIV, 173.

¹²⁸ Erkoçoğlu, Fatih (1999), *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*, s. 116; Corci Zeydan (2010), "İslâm Şehirleri", Yay. Haz. Adem Efe, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Ed. Naci Bostancı, Yıl 6, Sayı 23, Ankara, s. 93.

¹²⁹ Eymen Fuâd Seyyid (2001), "Kahire (Kuruluşu ve Osmanlı Öncesi)", *DİA*, XIV, 173.

¹³⁰ Abbâsî ihtilalinden sonra Kinnésrîn, Humus ve Dımeşk üzerinden Mısır'a kaçan Emevî halifesi II. Mervân b. Muhammed'i Halife Seffah'ın talimatıyla amcası Abdullah b. Ali tarafından takip edilmiştir. Filistinden sonra Halife Seffah'ın talimatıyla takip edilen Abbâsî ordu komutanı Salih b. Ali, son Emevî halifesi II. Mervân b. Muhammed'i Mısır'a kadar takip etmiştir. Yukarı Mısır Bûsir denilen yerde Ağustos 750'de yakalanmış ve öldürülmüştür. Bkn. İbnü'l-Esîr (1989), *el-Kamil Fi't-Tarih*, V, 345-346; Yüksel, Ahmet Turan-Celilov, Behman (2018), "Ebu'l-Abbâs es-Seffâh", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsiler I*, Edt. Mehmet Şeker, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, s. 312; Kurt, Hasan (2004), "Mervan II", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXIX, 229; Aksu, Ali (2007), *Mervan b. Muhammed ve Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, Kitabevi, İstanbul, 229.

¹³¹ Creswell (1940), *Early Muslim Architecture*, s. 379, 382, 383.

¹³² Eyice, Semavi (1991), "Amr b. Âs Camii", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, III, 81.

dönemin Suriye Valisi Muaviye b. Ebu Sufyan'dır. İsyancılar tarafından Hz. Osman'ın (rha) katledilmesinin ardından Suriye Valisi Muaviye'nin Medinedeki Hz. Ali'ye karşı iktidar mücadelesi başlatmış, Dımaşk'ı siyasi merkez yapmıştı. 661 yılında bu mücadelenin sonunda Muaviye b. Ebu Sufyan Emevî devletini kurmuş, Dımaşk'ı başşehir ve hilafet merkezi yaptı. Şam Emevîye Camisi gibi önemli eserler bırakan Emevî iktidarının ardından, 750 yılında Abbâsî iktidarına geçmişti. Abbâsîlerin başşehir olarak Bağdat'ı seçmelerinin ardından Dımaşk eski önemini kaybetmiş, sıradan bir şehir haline gelmişti. Emevîlere duyulan kin ve nefret ile Abbâsîler şehir dokusunda kısmi tahribat yaptılar: Hadra Sarayı hapishaneye çevrildi, şehri çevreleyen surların yıkıldı, Emevî Halife mezarları tahrip edildi. Sur dışında hükümet konağı yapılması, Emevîye Camii avlusunda dönemin valisi tarafından yaptırılan Beytülmâl ile Halife Me'mûn'un Kâsiyûn dağı eteklerinde yaptırdığı saray gibi Abbâsîler dönemi imar faaliyetleri Dımaşk'ta yok denecek kadar az imar faaliyetleri arasında zikredilebilir.¹³³

Şam'da Kâsiyûn dağı üzerinde Bağdat Şemmâsiye Rasathanesin'den kısa bir süre sonra bir Rasathane daha kurulmuştur. Daha gelişmiş olan bu rasathanede güneş, ay ve bazı gezegenlerin gözlemleri, daimî bir şekilde, bütün bir yıl boyunca her gün yapıyordu. Bu tür bir gözlem batıda ancak 15. yüzyılda başlamıştır.¹³⁴

3.8. Kudüs

İslâm Medeniyetinde Mekke ve Medine'den sonra üçüncü kutsal şehir olan Kudüs Emevîler döneminde devletin merkezinin Dımaşk'e taşınması nedeniyle Suriye bölgesi gibi Kudüs'ün de önemi artmıştır. 1187'de Kudüs Fatihî Selahaddin Eyyubî'nin kuşatmasından sonra fethedilmiştir. İslam tarihi boyunca hep önemini korumuştur. Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın üç dinin de kutsal kabul ettiği bölgeye yaptırdığı Kubbetü's-Sahra, bölgeyi İslamlaştırmasının önemli bir adımı olmuştur.¹³⁵ Abbâsîler döneminde başkent'in Irak bölgesine taşınmış olması durumu değiştirmemiştir. Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansur, Kudüs'ü ilk ziyaretinde o yıl meydana gelen depremden zarar görmüş olan Mescid-i Aksa'nın yeniden

¹³³ Tomar, Cengiz (2010), "Şam (Bilâdü's-Şâm)", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXXVIII, 320-321.

¹³⁴ Sarıçam, İbrahim -Seyfettin Erşahin (2008), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara, s. 167.

¹³⁵ Erkoçoğlu, Fatih (1999), *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*, s. 116.

inşasını emretti. Aynı şekilde Halife Mehdî Billah şehri 780 yılında ziyaret etti, öncesi yıllarda depremden zarar görmüş camiyi tamir ettirdi. Halife Hârûnürreşîd döneminde Charlemagne arasında kurulan dostluk neticesinde imparator şehri ziyarete gelenlerin kalacakları yerler yaptırdı ve bir kütüphane kurdurdu.¹³⁶

Abbâsîler döneminde hem dini ve ilmi, hem de ziyaret ve ticaret merkezi olarak birçok kişinin uğrak yeri olan Kudüs, bazen salgın hastalık, bazen deprem veya Halife Me'mûn döneminde olduğu gibi doğal afetlerden etkilenmiştir. Halife Mu'tasım-Billâh döneminde Filistin bölgesi çiftçilerini etrafında toplayan Ebû Harb el-Müberka' el-Yemânî isyanında şehir büyük zarar görmüş ve tahrip edilmiştir. Bununla birlikte Abbâsî Halifelerinin Kudüs ve çevresine sanat ve mimari açısından önemli katkıları olmuştur. Halife Me'mûn, Harem-i Şerif'in doğu ve kuzey kapılarını yaptırmış, daha sonra Muktedir Billah'ın annesi Kubbetü's-Sahra'ya dört güzel kapı hediye etmiş ve Kubbetü's-Sahra'nın 126 m. Uzunluğundaki lacivert zemin üzerinde altın yıldızlı kûfi hatla yazılmış mozaik kitabede Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'a nisbet eden "Abdülmelik" adını sildirerek kendi adını yazdırmış, 72 tarihini olduğu şekliyle bırakmıştır.¹³⁷

İslam medeniyetinde sınır boylarında askerlerin nöbet tuttuğu, atlarını bağladığı müstahkem yapılara ribat adı verilmektedir. Başlangıçta atların bağlandığı, murâbıt denilen askerlerin konakladığı basit çadırlar giderek müstahkem yapı haline dönüşmüştür. Abbâsîler döneminde Kuzey Afrika sahillerine çok sayıda ribat yapıldığı bilinmektedir. Saldırıya uğrayan gemilerin sığınma yeri de olan Ribâtların kulelerinden müslüman esirleri taşıyan hıristiyan gemileri takip edilmiştir. Filistin sahillerindeki 20 ribattan Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik'in yaptırdığı Kefer-Lâm¹³⁸ ve Azdûd adlı ribâtların bir kısmı günümüze ulaşmıştır.¹³⁹ Abbâsî halifesi Harunür-Reşîd döneminde Müslüman ve Bizans esirlerin değişimi için Tarsus'un yaklaşık 56 km güneyinde yer alan Lamas şehri seçilmiştir.¹⁴⁰

¹³⁶ Avcı, Casim (2002), "Kudüs", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXVI, 328; Clot, André (2007), *Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi*, Çev. Nedim Demirtaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 118.

¹³⁷ Avcı, Casim (2002), "Kudüs", *DİA*, XXVI, 327-329; Bozkurt, Nebi (2002), "Kubbetü's-Sahra", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXVI, 306.

¹³⁸ Hassan S. Khalilieh (1999), "The Ribât System and Its Role In Coastal Navigation", *Journal of thi Economic and Social History of the Orient(JESHO)*, Volume 42, Issue 2, Nederland, s. 216.

¹³⁹ Yiğit, İsmail (2008), "Ribât", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXXV, 77.

¹⁴⁰ Hassan S. Khalilieh (1999), "The Ribât System and Its Role In Coastal Navigation", s. 214. Arap şairi Mervan bin ebi Hafsa, Müslüman esirlerin Rumlardan kurtarılmasından dolayı Halife Hârûnürreşîd'e hitaben övgü dolu

3.9. Musul

Dicle Nehrinin batı kıyısında yer alan, kurulduğu dönemle ilgili değişik rivayetlerin olduğu Musul, müslümanların fethine kadar hıristiyan kimliğini korumuş 641 yılında Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Utbe b. Ferkad es-Sulemî tarafından fethedilmiştir. Hz. Ömer'in Utbe b. Ferkad es-Sulemî'yi azletmesi sonrası valilik görevine tayin edilen Arfece b. Herseme el-Bârikî tarafından şehrin sınırları tespit edilip, arapların iskân edebileceği bir yerleşim yeri haline getirmiştir. Herseme, müslümanlar için araziler tahsis etmiş ve bir de mescid yaptırmıştır.¹⁴¹ Emevîler döneminde özellikle Halife II. Mervan döneminde oldukça genişleyen Musul, el-Cezire'nin merkezi haline gelmiştir. Abbâsîler döneminde de çeşitli yerleşim birimleriyle birlikte Azerbaycan sınırına kadar olan bölge Musul'a bağlanmıştır.

7. veya 8. Yüzyılın ikinci yarısında yirmi sekiz medrese, on sekiz dârülhadis ve yirmi yedi ribatın olduğu bildirilen Musul hem Emevîler hem de Abbâsîler döneminde önemli ticaret merkezi sayılmış, kervanların konaklama yeri olmuştur.¹⁴²

Abbâsî dönemi ordugâh şehirlerde bölge fatihi komutanlar tarafından önemli şahsiyetlere konut yapımı için tanınan imtiyazın¹⁴³ bir benzeri olarak söyleyebileceğimiz köşk ve hemen yakınında sufiler için yaptırılan ribattan oluşan Harb Köşkü'dür. Musul yakınlarındaki bu köşk Musul Valisi olarak tayin edilen Cafer b. Ebi Cafer'in yanında giden Halife Mansûr'un komutanlarından Harb b. Abdullah 763 yılında yaptırmış ve oraya yerleşmiştir. Halife Hârûnürreşîd'in hanımı Zübeyde binti Ca'fer'in doğduğu ev olarak da bilinmektedir. Musul'daki Ulu Cami Halife Mehdî tarafından genişletilmiştir.¹⁴⁴

şu mısraları yazmıştır: “Vatan, dost ve yarandan uzak olarak mahbeslerde inleyen İslâm esirlerini bütün İslâmlar bunları tahlisten aciz kalmış ve hıristiyan hapishanelerinin onlara makber kesileceğine kanaat getirmişken, sen kurtardın. Bu büyüklük bütün İslâmiyeti minnetdar eyledi.” bkz. Corci, Zeydan (1971), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, 293.

¹⁴¹ Erkoçoğlu, Fatih (1999), *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*, s. 84.

¹⁴² Sâmî es-Sakkâr (2006), “Musul”, *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXXI, 361-363.

¹⁴³ Can, Yılmaz (2013), “İslâm Medeniyetinde Şehirleşme ve Mimari”, s. 425.

¹⁴⁴ Creswell (1940), *Early Muslim Architecture*, s. 382; İbnü'l-Esir (1989), *el-Kamil Fi't-Tarih*, V, 462.

Konumu nedeniyle İslâm tarihinin başlangıcından beri ticari faaliyetler bakımından gelişme gösteren Musul, Emevî ve Abbâsî dönemlerinde de önemli bir ticaret merkezi olmuş, Musul kervanlarının konaklama merkezi olmuştur.¹⁴⁵

Erken Abbâsî dönemi diye nitelendirilen yaklaşık bir asırlık dönemde Abbâsî halifelerinin tercüme faaliyetlerine verdiği önem nedeniyle müsbet ilimlerde büyük âlimler yetişmiştir. Başta Bağdat olmak üzere çeşitli şehirlerde çok sayıda kütüphaneler açılmıştır. Beytülhikme'nin zengin kütüphanesinden başka şair ve âlim İbn Hamdûn'un Musul'da kurduğu Dârülilim Kütüphanesi Bağdat dışında kurulan kütüphanelerden birisidir.¹⁴⁶

Halife Hârûnürreşîd, genç bir şehzadeyken babası tarafından Bizans üzerine sefere gönderilen, iktidara geldiğinde sınır hattındaki kalelerin güçlendirilmesi emrini vermiştir. Halife Hârûnürreşîd'in ağırlıklı olarak güvenlik ve askeri gerekçelerle Bağdat dışında yaşama isteğinin tezahürü olarak ilk olarak Batı İran'da Zagros dağları eteğinde bir saray yaptırmak istemiş ve hastalanınca bu fikrinden vazgeçmiştir. Bundan iki yıl sonra Musul bölgesinde bir saray yaptırmış ama yerleşmemiştir.¹⁴⁷

3.10. Hâşimiye

Fırat nehri kenarında ve Kûfe'ye yakın bir yerde son Emevî halifesi II. Mervân b. Muhammed'in Irak Valisi olan Yezid b. Ömer b. Hübeyre el-Fezârî el Gatafânî tarafından yapımına başlanmış ama şehrin inşası tamamen bitirilememiştir. Halifenin Kûfe halkı ile komşu olmamasını emretmesi üzerine şehrin yapımından vazgeçmiştir.¹⁴⁸

Emevî iktidarından hilafeti devralan Abbâsîler hilafet merkezi olarak Suriye yerine Irak'ı tercih etmiştir. İlk halife Ebü'l-Abbâs es-Seffâh, Kûfe yakınlarında Fırat'ın doğusunda yer alan Hâşimiye'yi 754 yılında hilafet merkezi yaptı ancak kısa bir süre sonra Enbâr'a nakletmiştir.¹⁴⁹ Halife Seffâh, şehrin ismi Haşimiyye diye değiştirmesine rağmen insanlar

¹⁴⁵ Gündüz, Ahmet (2006), "Musul (Osmanlılar Dönemi)", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXXI, s. 365.

¹⁴⁶ Yıldız, Hakkı Dursun (1999), "Abbâsîler (Siyasi Tarih)", I, 44.

¹⁴⁷ Clot, André (2007), *Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi*, s. 70.

¹⁴⁸ Erkoçoğlu, Fatih (1999), *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*, s. 100.

¹⁴⁹ Yıldız, Hakkı Dursun (1999), "Abbâsîler (Siyasi Tarih)", *DİA*, I, 34.

tarafından Medinetü B. Hübeyre olarak kullanmaya devam etmiştir.¹⁵⁰ İki farklı belde olan Kasr-ı İbn Hübeyre ve Medinetü İbn Hübeyre bir kısım kaynaklarda aynı isimle yer almasına rağmen Sûra kanalı kıyısındaki Kasr-ı İbn Hübeyre, Kûfe şehrine yakın olan Medinetü İbn Hübeyre'dir.¹⁵¹ Abbâsî Halifesi Mansur da halifeliği döneminde şehrin bitmeyen kısımlarını tamamlamış ve şehre yeni ilaveler yapmıştır.¹⁵²

3.11. Remle

Emevî halifesi I. Velid zamanında Cüdi-Filistin valisi daha sonra halife olan kardeşi Süleyman b. Abdülmelik tarafından bugünkü Filistin bölgesinin ortasında Yafa Limanı'nı Kudüs'e bağlayan yol üzerinde kurulmuştur. Kudüs müslümanlarca önemli olmasına rağmen yeni kurulan Remle önem kazanmış, birkaç asır zarfında Filistin'in başşehri vazifesini görmüştür. Bununla birlikte Remle İslam medeniyetinde mahalli bir ehemmiyet taşımış, siyasi hayatın merkezi Şam olmuştur.¹⁵³ Siyasi ve askeri bir maksatla kurulmadığından şehir gelişemeyip, mahalli bir konumda kalmıştır. Bununla birlikte Emevî dönemi valilelerinin ikamet merkezi olarak kullanılmıştır.¹⁵⁴ Süleyman b. Abdülmelik halifeliği döneminde Remle'ye şehrin yakınından geçmekte olan Ebûfutrus nehrinden su getirtmiş, bölgede çok sayıda kuyular açtırarak ziraatın gelişmesini sağlamıştır.

Gittikçe bölgedeki önemi artan Remle Abbâsî ihtilali ve sonrasında Abbâsî iktidarının ilk dönemlerinde Emevî-Abbâsî mücadelesinin yaşandığı önemli merkezlerden birisi olmuştur.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Erkoçoğlu, Fatih (1999), *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*, s. 100.

¹⁵¹ Kan, Kadir (2016), "Abbâsî Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri", *Bilimname*, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, C. 30, S. 1, Kayseri, s.113.

¹⁵² Erkoçoğlu, Fatih (1999), *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*, s. 100.

¹⁵³ Wilhelm Barthold (1984), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 23.

¹⁵⁴ Erkoçoğlu, Fatih (1999), *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*, s. 61.

¹⁵⁵ Sami es-Sakkâr (2007), "Remle", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXIV, 560.

Filistin'in en büyük şehirlerinden, yıllarca müslümanlara ordugâh olmuş Remle hakkında Yâkût el-Hamevî VII. (XIII.) yüzyıl başlarında şehrin harap vaziyette olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁶

Creswell, yaptığı araştırmalar ile Abbâsîler döneminde, devletin çeşitli bölgelerinde sarnıçlar inşa edildiğini bildirmektedir. Remle'de Bi'r al-Aniziya olarak anılan bölgede 789 yılında Halife Harun Hârûnürreşîd'in şehrin su ihtiyacını temin etmek için yaptırılan sarnıç günümüze kadar ulaşmıştır. (Ek-33, 34) 5 kemer, 6 koridordan oluşan planıyla sarnıcın tavanındaki bir dizi delikten aynı anda 24 kişinin kovarla su çekebilme imkânı sağlanmıştı.¹⁵⁷ (Ek-15)

Remle'de bunun dışında Emevîler dönemi dönemi ile tarihlendirilen Ak Mescid olarak adlandırılan camiden küçük bir kalıntı ve Memlûkler döneminden kalma kare planlı minaresi günümüze ulaşmıştır.¹⁵⁸

3.12. Enbâr

Sâsâniler öncesi dönemde kurulan Enbâr şehri Bağdat'ın 62 km batısında, Fırat nehri ile Dicle nehri arasında Saklâviye nehrine yakın bir yerdedir. Enbâr şehri Fırat'ı Dicle'ye bağlayan iki büyük kanalın yakınından geçmesi sebebiyle Sâsâniler döneminde Feyrûzsâbûr olarak adlandırılmıştır. Sâsâni imparatorluğunun erzak ve silah deposu olarak bilinen şehir ilk defa Sâsâni imparatoru Sâbûr b. Hürmüz Zü'l Ektaf tarafından onarılmıştır. 634 yılında Halid b. Velid tarafından fethedilen Enbâr, konumu ve öneminden dolayı ilk Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh hilafet merkezini 752 yılında Enbâr'a taşımıştır. Enbâr'a yarım fersah

¹⁵⁶ Yakut el-Hamevî (2017), *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 79-80; Sami es-Sakkâr (2007), "Remle", *DİA*, XXIV, 561.

¹⁵⁷ Creswell (1940), *Early Muslim Architecture*, s. 161-163; Ahsan, Muhammad Manazir (1979), *Social Life Under the Abbasids 170-289 AH/786-902 AD*, Longman, London, 187-188.

¹⁵⁸ Remle şehrinin kurucusu Emevî Halifesi I. Velid'in kardeşi aynı zamanda Cüdi-Filistin Valisi Süleyman b. Abdümelik tarafından yaptırılan Ak Mescid (Jami'al-Abyad bkn. Creswell, a.g.e. 325) Emevîler dönemi eseridir. Ancak Jacob Kaplan'ın 1949 yılı kazılarına göre, 747 yılı depreminden sonra Abbâsîler döneminde yenileme çalışmaları yapılmış, caminin batı kısmı tamamı yenilenmiş, günümüze ulaşan minaresi ise (bazı kaynaklarda "kırkşehitler kulesi" olarak adlandırılmaktadır) (Ek-34). Memlûkler döneminde yapılmıştır. Caminin sınırları içinde yer alan yine günümüze ulaşan Halife Hârûnürreşîd döneminde yapılan sarnıç planıyla benzerliği önemlidir. Bkz. Creswell (1940), *Early Muslim Architecture*, s. 161-163; Myriam Rosen-Ayalon (2006), "The White Mosque of Ramla: Retracing Its History", *Israel Exploration Journal*, Vol. 56, No. 1, Kudüs, 67,72, 80-82.

mesafede Fırat ve Dicle'yi birbirine bağlayan İsa Kanalı'nın Fırat nehrinin bittiği noktada yeni bir şehir inşa ettirmiştir. Merkezinde kendisi için büyük ve yüksek bir saray olan şehri taraftarları arasında taksim ederek, iskân etmiştir.¹⁵⁹ Halife Seffâh, Enbâr'daki mevcut binaları yenilemiş, yeni kasırlar yapmış ve öldüğü güne kadar Abbâsî Devletinin başşehri olan Enbâr'da yaşamıştır. Halife Seffâh, öldüğünde de buraya defnedilmiştir.¹⁶⁰ İkinci halife Mansur başlangıçta Enbar'da ikamet etmiş, daha sonra Haşimiye dönmüştür. Sıkça Abbâsî iktidarına karşı isyanların çıktığı Kûfe'ye yakınlığı nedeniyle hiç de güvenli yer olmadığına karar veren Halife Mansur başta askerî açıdan olmak üzere iklim, ekonomik imkânlar açısından başkent olmaya uygun bir yer aramıştır.¹⁶¹

3.13. Hîre

Kûfe şehrinin 5 km güneyinde Fırat nehri kenarında geniş bir ovada kurulmuş olan şehir Lahmîlerin başşehri diye bilinmektedir. Bizansa karşı Sâsânîler'in yanında savaşması nedeniyle askeri ve siyasî bakımdan önemli rol oynayan şehirde Lahmî kralları birçok kasır ve saraylar yaptırmıştır. Bir dönem Hıristiyanlık için de önemli bir merkez konumunda olan Hîrede Deyr Mâr Avdîšo başta olmak üzere birçok manastır yapılmıştır. 633 yılında Hâlid b. Velid tarafından kuşatma sonunda teslim alınmıştır. Hîre yakında Hz. Ömer tarafından Kûfe şehrinin kurulmasıyla başta müslümanların göç etmesi, ardından Hz. Ali tarafından 657 yılında Kûfe'nin başşehir yapılmasıyla Hîre önemini korumakla birlikte tenhalaştı.¹⁶² Şehrin yakınlarında birisi Hîre kralı Numan tarafından yaptırılan el-Havarnak Sarayı olmak üzere iki önemli saray yaptırılmıştır. İlk Abbâsî halifelerinin buradaki sarayları özellikle el-Havarnak Sarayını av

¹⁵⁹ Kan, Kadir (2016), "Abbâsî Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri", s. 113-114.

¹⁶⁰ Abdülazîz ed-Dûrî (1995), "Enbâr", *DİA*, XI, s. 171; Yıldırım, Taner-Ahmet Altıngök (2015), "Abbâsîler Döneminde İslam Tıbbı ve Toplum Sağlığı", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Dergisi*, Cilt 25, Sayı 2, Elazığ, s. 271; Bakır, Abdulhalik (2011), "Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hîre", *Uluslar Arası Dördüncü Orta Doğu Semineri-İlkçağlardan İslâmiyetin Doğuşuna Kadar Orta Doğu- Elazığ 29-31 Mayıs 2009 Bildiriler*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, s. 40; Bozkurt, Nahide (2017), *Abbâsîler (750-1258)*, s. 50.

¹⁶¹ Clot, André (2007), *Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi*, s. 14; Bozkurt, Nahide (2017), *Abbâsîler (750-1258)*, s. 50.

¹⁶² Bakır, Abdulhalik (2011), "Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hîre", s. 40; Sarıçam, İbrahim (2017), "Hz. Peygamber Dönemi", *İslâm Tarihi El Kitabı*, Ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara, s. 48.

köşkü olarak bir dönem kullanmıştır. Yemen gibi suyu bol, iklimi müsait ve ziraate elverişli¹⁶³ olan Hîre’de Halife Harünnürreşid de bazı binalar yaptırmış, bir müddet kalmış, Kûfelilerin memnuniyetsizliği üzerine şehri terk etmiştir.¹⁶⁴ Bir dönem sonra harabe haline gelen şehirden Kûfe şehrinin yapımı için saray kalıntılarında taş malzeme taşınmıştır.¹⁶⁵ 1931 yılında Oxford Üniversitesi adına bölgede yapılan kazılarda Abbâsî dönemi Kûfe valisi İshak adına m. 780 yılında basılmış sikkeler, kilise, saray, ev ve eşya kalıntıları bulunmuştur.¹⁶⁶ Abbâsîler döneminde kiremit ve tuğla imal edilen başlıca yerler¹⁶⁷ arasında gösterilen Hîre, yazının geliştiği Arap yarım adasına yayıldığı hatta Mekke’ye bile buradan geldiği belirtilmektedir.¹⁶⁸

3.14. Bağdat

Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemul-Büldân* adlı meşhur eserinin Bağdat maddesinin açılış cümlesinde “şehirlerin anası, beldelerin efendisi olarak” şeklinde tanımlayarak Bağdat’ın önemine vurgu yapmaktadır.¹⁶⁹

Dicle nehri kıyısında eski ve küçük bir yerleşim yeri olarak bilinen Bağdat, ikinci Abbâsî halifesi Ebû Ca’fer el-Mansûr Abdullah b. Muhammed b. Alî el-Hâşimî el-Abbâsî (ö. 158/775) tarafından şehir haline getirilmiştir. Bağdat, 836-883 yılları arasında yedi Abbâsî halifesinin Sâmerâ’yı başkent olarak tercih etmesi dışında Abbâsî devletinin yönetim merkezi olarak kullanılmıştır.¹⁷⁰

Bağdat, kuruluşundan Abbâsî devletinin yıkıldığı 1258 yılına kadar hilafet merkezi ve başkent olmuştur. İlk halife Seffâh’ın Kûfe’den Enbâr’a başkent arayışlarının devamı olarak Halife Mansur, Kûfe yakınlarındaki Hâşimiye’yi bir dönem başkent olarak tercih etmesine

¹⁶³ Fayda, Mustafa (1992), “Bedevî”, *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, V, 311; Erkoçoğlu, *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*, s. 70,71.

¹⁶⁴ et-Taberî, (2000), *Târih-i Taberî*, IV, 450.

¹⁶⁵ Buhll, Frantz (1987), “Hîre”, *MEBİA*, İstanbul, V, 537; Erkoçoğlu, Fatih (1999), *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*, s. 70,71.

¹⁶⁶ Hüseyin Ali ed-Dâkuki (1998), “Hîre”, *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XVIII, 122-124.

¹⁶⁷ Yıldız, Hakkı Dursun (1999), “Abbâsîler (Siyasi Tarih)”, *DİA*, I, 41.

¹⁶⁸ Sarıçam, İbrahim (2017), “Hz. Peygamber Dönemi”, s. 49.

¹⁶⁹ Yakut el-Hamevî (2017), *Mu’cemü’l-Büldân*, Çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, I, 456. Bağdat kelimesinin kökenleri ve anlamları için ayrıca bkz. Yakut el-Hamevî (2017), *Mu’cemü’l-Büldân*, I, 456-457.

¹⁷⁰ Yetkin, Suut Kemal (1965), *İslâm Mimarisi*, s. 54.

rağmen Hâşimiye yerine Hz. Ali taraftarlarının yoğunlukta olduğu Kûfe şehrinden uzak bir başka şehir arayışına başlamıştır. Araştırmalar sonucu ekonomik imkânları, iklimi ve askeri birçok açıdan Bağdat'ın elverişli olduğunu düşünmüştür. Dicle nehrinin her iki yanındaki geniş ovalara kurulan şehrin dairesel planı üzerinde Yakubi dört mimarın çalıştığını, 755 yılında çizilmesine rağmen yapım çalışmalarının 762 yılında başlayıp dört yılda tamamlandığını belirtir.¹⁷¹

Halife Mansur, Bağdat kasabasında kurdurduğu dairevi planlı (Ek-3) yeni başkente, Allah'ın (c.c.) “selâm” isminden hareketle “Medînetüsselâm” adını vermiş, Halife ve devlet büyükleri tarafından başlangıçta kullanılmasına rağmen, Medînetüsselâm ismi halk tarafından tercih edilmediğinden Bağdat ismi kullanılmaya devam etmiştir.

Bağdat isminin “Bağ” isimli bir puta veya “Bağ” adlı Çin hükümdarına nisbetle konulduğu, “Dad” isimli bir şahsın “Bağ”ı şeklinde değişik rivayetler belirtilmekle birlikte Bağdat ismine Hamurabi (m.ö.1792-1750) kanunlarından itibaren rastlandığı, Babil kitabelerinde de aynı isimle yer aldığı belirtilmektedir. Medînetüsselâm dışında Medînetü'l-Mansûr, Medînetü'l-Hulefa isimleriyle de anılan Bağdat'ın, Ümmü'd-dünya, Seyyide'tül-bilâd, Cennetü'l-arz, Kubbetü'l-İslâm, Dârusselâm gibi isimlerle de anıldığı olmuştur.¹⁷²

İbnü'l-Esîr'den öğrendiğimize göre Halife Mansur, şehrin inşasına başlamadan önce Şam, Cebel, Kûfe, Vâsıt ve Basra gibi şehirlerden mühendis, sanatkâr ve işçi talep etmiştir. Bunların faziletli, dürüst ve güvenilir olanlardan seçilmesini istemiştir. Gönderilenler arasında bulunan Haccâc b. Ertât ve Ebû Hanîfe de vardı. Şehrin planı çizilerek, plana uygun bir şekilde kazılan temelleri atıldı. Şehrin imarında lazım olacak kerpiçler döküldü ve tuğlalar pişirildi. Şehir planı dört ana bölümden oluştuğundan her bölüme inşa faaliyetlerini yürütecek bir idareci görevlendirilmiştir. Halife Mansur, “Bismillah, hamd Allah'a mahsustur, yeryüzü Allahındır, onu kullarından dilediğine verir, sonuçta kazanan takva sahibi kişilerdir”¹⁷³ ayetini okuyarak

¹⁷¹ Abdülazîz ed-Dûrî (1991), “Bağdat”, *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, IV, 426; Yakut el-Hamevî (2017), *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 456-457; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, V, 451 vd., 476.

¹⁷² Yiğit, İsmail (2011), “Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, 7-8-9 Kasım 2008, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, C. I, s.53.

¹⁷³ *Kur'an-ı Kerim*, A'râf Suresi, 7/128.

ilk taşı temele kendi eliyle koydu. Şehrin etrafını saran surların temelinin geniş tutulmuş, inşaatında yontulmuş taş ve ağaç kullanılmıştır.

Yakut el-Hamevî'nin naklettiği bir rivayete göre Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr Abdullah b. Muhammed b. Alî el-Hâşimî el-Abbâsî (ö. 158/775)'un Bağdat'ı imar ve inşa çalışmalarında on sekiz milyon dinar harcamıştır.¹⁷⁴ Sasani mimarisinden etkilenerek hazırlanan daire şeklindeki şehrin planında şehir merkezine konumlandırılan Bâbü'z-Zeheb¹⁷⁵ veya 48 mt. yüksekliğindeki yeşil kubbesi nedeniyle Kubbetü'l-Hadrâ denilen Halife Sarayı ve Ulu Camii (Mansûr Camii) inşaa edilmiştir.¹⁷⁶

İmar faaliyetleri kimi zaman da siyasi, hatta dini tartışma konusu yapılmıştır. Halife Mansûr döneminde 762 Hz. Ali soyundan Muhammed b. Abdullah b. Hasan isyan etmiş, isyanının fikri altyapısını oluştururken Kubbetü'l-Hadrâ'yı, Kâbe'nin değerini düşürmek için yaptırıldığını söylemiştir. Böylece hem dini hem de siyasi bir gerekçelendirme ile destek aramıştır.¹⁷⁷

Ulu Camii, Halife sarayından sonra 766 yılında yapılmıştır. Halife Harûn Reşîd dönemine kadar aynı şekilde kalan Ulu Cami, 808 yılında Halife tarafından yıktırılıp, pişmiş tuğlalardan yeniden yaptırılmıştır. Mimari açıdan büyük önem taşıyan Abbâsî döneminin en eski mihrabı olarak kabul edilen, günümüzde Bağdat Müzesinde sergilenen Ulu Camii'ye (Halife Mansur Camii) ait olduğu düşünülen el-Hasekî Camii mihrabıdır.¹⁷⁸ (Ek-30) Mimari formu ve süslemeleriyle de dikkat çeken mihrap, cephe düzeni incelenebilen en erken mihrap olması açısından önem taşımaktadır.¹⁷⁹

¹⁷⁴ Yakut el-Hamevî (2017), *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 459. Mansûr Camii, Hârûnürreşîd'in halifeliği döneminde yenilenmiştir. Bkz. Yakut el-Hamevî (2017), *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 462.

¹⁷⁵ Halife Mansur'un yaptırdığı sarayın ismi konusunda kaynaklarda Kubbetü'l-Hadrâ, Kasrû'z-Zeheb, Bâbü'z-Zeheb veya Kasru Bâbü'z-Zeheb (bkz. Hizmetli, Mustafa (2018), "Abbâsilerde Saraylar ve Saray Hayatı", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Abbâsiler-II*, I-XV, Edt. Mehmet Şeker, Siyer Yayınları, İstanbul, VI, 320) şeklinde değişik isimlendirmeler görülmüştür. Biz Yakut el-Hamevî (2017), *Mu'cemü'l-Büldân*'ı esas almaya çalıştık. (bkz. Yakut el-Hamevî (2017), *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 462.)

¹⁷⁶ Bozkurt, Nahide (2017), *Abbâsiler (750-1258)*, s. 252.

¹⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, V, 430.

¹⁷⁸ Creswell doğu Bağdat'ta yer alan Haseki Camiinden Bağdat Müzesine geldiğini belirttiği mihrabın Arkeolog Herzfeld'e dayanarak Ulu Camii (Halife Mansur Camii) mihrabı olduğunu ifade etmektedir. Creswell (1940), *Early Muslim Architecture*, s. 35; Abdülazîz ed-Dürî (1991), "Bağdat", *DİA*, IV, 425; İbnü'l-Esîr (1989), *el-Kamil Fi't-Tarih*, V, 464.

¹⁷⁹ Bakırer, Ömür (2000), *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Anadolu Mihrabları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 9.

Halife Sarayı ve Ulu Cami etrafında muhafız kışlaları sonra halka ait evler yer almıştır. Halifenin sarayı, mescid (ulu cami), divanlar, halifenin çocuklarına ait evler ve muhafız kışlaları daha çok sosyal amaçlar gözetilerek çizilen dairevi plandaki şehrin merkezinde yer almıştır.¹⁸⁰ Ebû Ca'fer el-Mansûr, idare merkezi olarak kabul edilen Halifelik sarayına bazı mahalle halkının diğerlerine göre daha yakın olmasını önlemek için Bağdat'ı daire planlı olarak yaptırmıştır.

Halifenin sarayına hendekten geçtikten sonra iç ve dış surlardaki beş kapının sonunda ulaşılabilirdi. Halife, şehir içindeki ana yolların kırk zira olarak genişçe yapılmasını istemiştir.¹⁸¹ Şehrin imarında mescid, saray, çarşı, surlar, hendekler ve şehir kapılarının yaptırılma maliyeti yaklaşık 4 milyon dirhem olduğu İbnü'l-Esîr tarafından nakledilmiştir.¹⁸²

Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr, şehir yapılırken dönemin şartları gereği, öncelikli olarak şehrin etrafına içteki sur dıştakinden daha yüksek olmak üzere iki sur yaptırdı. Her surda ana caddelere çıkan dört kapı yapıldı. Baktıkları yöne göre Kûfe kapısı, Basra kapısı, Horasan kapısı ve Şam kapısı olarak isimlendirilen kapıların üzerinde yüksek bir kule inşa edilmişti. Bu kapılardan hangisine yerleştirildiği bilinmemekle birlikte Vâsıt şehrinin kapıları başta olmak üzere diğer bir kapı Şam'dan, bir kapı da Kûfe'den getirilmiştir. Bir süre sonra şehri daha güvenli yapmak için, üçüncü bir iç sur daha yaptırdı.¹⁸³

Şehrin Dicle nehri üzerinden içme suyu ve civarda bulunan bahçe ve tarlalarının sulama ihtiyacının karşılanması amacıyla Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) döneminde kanallar yapılmış, suyun "dârü'l-mesennât" denilen maksemlerde toplanarak iç bölgelere dağıtımını sağlanmıştır.¹⁸⁴

765'de surları, hendekleriyle Bağdat şehrinin inşasını tamamlayan Halife Mansur, şehre alış veriş pazarının naklini tamamlamış ve çarşıları da yaptırmıştı. Şehrin güzelleştirilmesi için

¹⁸⁰ Bozkurt, Nahide (2017), *Abbâsîler (750-1258)*, s. 252.

¹⁸¹ Abdülazîz ed-Dûrî (1991), "Bağdat", *DİA*, IV, 425; İbnü'l-Esîr (1989), *el-Kamil Fi't-Tarih*, V, 464.

¹⁸² İbnü'l-Esîr (1989), *el-Kamil Fi't-Tarih*, V, 464.

¹⁸³ Abdülazîz ed-Dûrî (1991), "Bağdat", *DİA*, IV, 426; Yıldız, Hakkı Dursun (1992), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 368; İbnü'l-Esîr (1989), *el-Kamil Fi't-Tarih*, V, 463-464; Yakut el-Hamevî (2017), *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 456-459.

¹⁸⁴ Çalışma alanımız dönemi dışında kalan Halife Müstansır-Billâh dönemi komutanlarından Şerefüddin İkbâl eş-Şerâbî'nin yaptırdığı üç önemli medreseden biri (Detaylı bilgi için bkz. Sarı, Yasemin (2013), *Müstansır-Billâh ve Dönemi (623-640/1226-1242)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, s. 208.) olan *Kasrû'l-Abbâsî* adlı binanın bir bölümünün bu amaçla yapıldığı düşünülmektedir. Uluçam, Abdüsselam (1999), "Irak (Mimari)", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, VIII, 111-115; Özer, Murat (2018), "Bağdat'ın Kültürel Mirası ve Sanat Eserleri", s. 601.

de çok çaba harcanmıştır. Bu temel planlamaların ardından H. 159 da Dicle kenarında, batı yakasında Huld adı ile bilinen sarayını inşa talimatını verdi. Huld denilmesinin sebebi çok süslü inşası nedeniyle Cennetü'l-Huld'a benzetilmiş olmasındandır. Kendisi için yaptırdığı bu sarayın yapımı Veddah adlı birine vermişti. Hicri 158. (m. 775) senede inşaat tamamlandı. Ayrıca halkın ibadet edebilmesi için ve cuma namazını eda etmeleri amacıyla bir de cami yaptırmıştı. Halife Mansur veliahtı Mehdî için Dicle'nin doğu yakasında kurduğu Sarayın inşası tamamlandıktan kısa süre sonra vefat etti ve çok geçmeden saray tahrip edildi.

Halife Mansur ve Mehdî gibi Halife Hârûnürreşîd de Bağdat'ta bulunan Bâbü'z-Zeheb yerine Huld sarayında kalmayı tercih etmiştir. (Ek-4) Onun ölümünden sonra oğulları arasında başlayan iktidar mücadelesinde Huld sarayı harap oldu.¹⁸⁵

Sonraki dönemler tamir ve ihya çabaları olmuştu. Nitekim Muhammed Emin, Huld Sarayı'nı yeniden yaptırmak için çok para harcamış, saraya ipek halılar aldırılmış, altın ve gümüşten kaplar yaptırmıştı.¹⁸⁶

Abbâsî devletin değişik yerlerinde yaptığı imar faaliyetleri ve yaşadığı dönemde hayırseverliği ile bilinen Halife Hârûnürreşîd'in hanımı Zübeyde Hanım Bağdat'ta da imar faaliyetlerinde bulunmuş, biri Dicle kenarında Hilafet Sarayı yakınlarında diğeri şehrin kuzey yönünde Katîa'da olmak üzere iki cami ve Huld Sarayı yakınlarında da Karâr köşkünü yaptırmıştır.¹⁸⁷

Halife Mansur'un temellerini attığı Bağdat şehrinde, ticaret hayatının vazgeçilmez merkezleri olan çarşılar ayrı bir öneme sahipti. Bağdat'ın her mahallesinde çarşı bulunduğunu anlaşılmaktadır. Bunların belli başlı olanları; Bâbü'l-Muhavvel'de bulunan çarşı, Suveyka Ebi'l Verd, Kantaratu'l-Cedîde kenarında bulunan çarşı, Kasr-ı Vaddah'ın yanında bulunan çarşı, Salı Pazarı (Sûku's-Sülesâ), Rabî'nin iktâsından Dicle'ye doğru uzanan çarşı, Sûku'l-Heysem, Şam Kapısı Çarşısı (Sûkî Bâbu's-Şam), Dicle kenarındaki iskelede bulunan çarşı, Sûku'l-Atş, Sûku'l-Hudayr ve Yahya b. Velid çarşılarıdır.¹⁸⁸ Halife Mansûr zamanında Hâşimiler tarafından

¹⁸⁵ Apak, Âdem (2015), *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Abbâsîler Dönemi)*, IV, 98; Hizmetli, Mustafa (2018), "Abbâsilerde Saraylar ve Saray Hayatı", VI, 323; Bozkurt, Nahide (2017), *Abbâsiler (750-1258)*, s. 255; Şeşen, Ramazan (1993), "Dârülhilâfe", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, VIII, 538-539.

¹⁸⁶ Ertuğ, Zeynep T. (2009), "Saray", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXVI, s. 120.

¹⁸⁷ Abdülazîz ed-Dürî (1991), "Bağdat", *DİA*, IV, 425; Kan, Kadir (2014), "Zübeyde Bt. Câfer", s. 148;

¹⁸⁸ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 24.

ismini İsa b. Ali b. Abdullah b. Abbâs'tan alan Sûku'l Kasr ismi verilen saray inşa edilmiş hemen yanındaki çarşı aynı isimle anılmıştır.¹⁸⁹

Dış ve iç surlar arasında kalan bölgede dört yol üzerinde inşa edilen dükkânlardan oluşan dört Pazar yeri, surların dışında da dört Pazar yeri yer almaktaydı. Şehrin büyümesi ile birlikte (Rum diyarından gelen elçinin Halife Mansur'u tüccar taifesi içine karışan casusların gece şehrin kapılarını açma tehlikesinden söz etmesi ve demirci esnafının çalışırken çıkardığı gürültünün diğer çarşı sakinlerinin rahatsız olma nedenleri belirtilse de) çarşı ve Pazar yerleri Bağdat dışında yaklaşık 2 km. uzaklıkta Kerh bölgesinde inşa edilmiştir.¹⁹⁰

Halife Mansur dönemindeki imar faaliyetlerinden birisi de köprü yapılmasıdır. Kimi zaman eski köprüler imar edilmiş, kimi zaman yoktan köprü yapılarak istifadeye sunulmuştur. Bağdat şehri ile Dicle nehrinin doğu tarafında yer alan Rusâfe arasında ulaşımı sağlamak için Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde yaptırılmıştır. Büyük Köprü olarak da adlandırılan Rusâfe Köprüsü Bağdat'ın kurulmasından sonra yapılan ilk köprüdür.¹⁹¹

İbnü'l-Esîr H. 145(762-763m) yılı olaylarından Muhammed'in Kardeşi İbrâhim b. Abdullah'ın ayaklanması anlatırken bir önlem olarak eski Sarrat Köprüsünü yenilediğini yazmaktadır. Köprüye görevliler yerleştirerek geçiş kontrolü yaptığı da kayıtlıdır.¹⁹²

Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) dini ilimlerin yanı sıra aklî ilimlerle birlikte Grekçe, Süryanice, Sanskritçe ve Farsça'dan birçok eser tercüme ettirmiş, bunlar için müstakil bir kütüphane yerine sarayda Hizânetü'l-Hikme adı verilen bir bölüm tahsis etmiştir.

Abbâsî Halifesi Mansur Tıp okulları ve Hastaneleri ile meşhur olan Cündişapurdaki hastanesinin aynısını Curcis b. Buhîştî'ye emir vererek Bağdat'ta yaptırdı. Yine Bağdat'ta görme engelliler, yetimler, yaşlı kadınlar ve zihinsel engelliler için ayrı ayrı binalar inşa ettirdi.¹⁹³

¹⁸⁹ Aydın Çelik-Taner Yıldırım (2013), "Abbâsîler Dönemi Bağdat Çarşıları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Fırat University Journal of Social Science*, Cilt 23, Sayı 1, Elazığ, s. 159, 246.

¹⁹⁰ Aydın Çelik-Taner Yıldırım (2013), "Abbâsîler Dönemi Bağdat Çarşıları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Fırat University Journal of Social Science* Cilt 23, Sayı 1, Elazığ, s. 244; Karabulut, Serdar (2018), "İlk İslâm Şehirlerinde Çarşı ve Pazarlar", s. 155.

¹⁹¹ Hizmetli, Mustafa (2018), "Abbâsîlerde Saraylar ve Saray Hayatı", VI, 324.

¹⁹² İbnü'l-Esîr (1989), *el-Kamil fi't-Tarih*, V, 168, 454.

¹⁹³ Yıldırım, Taner-Ahmet Altungök (2015), "Abbâsîler Döneminde İslam Tıbbı ve Toplum Sağlığı", s. 274.

Halife Harunürreşîd döneminde de telif eserlerin Arapça'ya tercüme edilmesi yeniden hız kazanmış, tercüme edilen eserlerin çoğalmasında üzerine sarayda kütüphane olarak kullanılmak üzere Beytülhikme adı verilen geniş bir alan ayrılmıştır. Bizanslılara karşı yapılan savaş sonrası elde edilen çok sayıda kitaplarla birlikte Beytülhikme'nin kütüphane hüviyetinden adeta ilimler akademisine kavuşması Halife Me'mûn döneminde gerçekleşmiştir. Halife Me'mûn tercüme ile ilgili faaliyetleri artırmış, tercüme kurumlarını işlevsel hale getirmiş, bu kurumlarda görev yapmak üzere yüksek ücretlerle mütercimler kazandırmıştır. Kimi zaman İmparatorluk bünyesindeki kilise okullarından, kimi zaman Bizans ile ilişkiler çerçevesinde İstanbul'dan, komşu ülkelerden veya Kıbrıs'tan getirilen kitaplarla Beytülhikme kuruluş dönemi Halife Me'mûn döneminde en zengin kütüphane ve ilmi araştırma merkezi olmuştur. Bağdat'taki Beytülhikme'nin sarayın ana yapısı içinde okuma salonu, kitapların konulduğu bölmeler, müellif, mütercim, kâtip, mücellit ve müstensihler için çeşitli bölümler ihtiva ettiği, bağımsız bir yapı olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁹⁴

Halife Hârûnürreşîd, 9 yy. başında Buhtîşî ailesinden Curcîs'e Cundişâpurdaki tıp okulu gibi bir hastane kurmuş, hastanenin başına yine Cundişâpurdan ünlü hekim Ebû Zekeriyâ Yuhannâ b. Mâseveyh'i getirmiştir. Abbâsîler döneminde birçok yerde yapılan hastanelere örnek teşkil eden Bağdattaki bu hastanenin faaliyetlerini ne kadar sürdürdüğü bilinmemekle birlikte¹⁹⁵ Halife Hârûnürreşîd'in nedimlerinden İbrahim el-Mevsîlî'nin vefat tarihi ile ilgili tereddüt içermesine rağmen Bağdat'ta yapılan bu hastanede kolik hastalığından vefat etmiştir.¹⁹⁶

¹⁹⁴ Bozkurt, Nahide (2004), "Me'mûn", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXIX, 101-104, s. 104; Bozkurt, Nahide (2017), *Abbâsîler (750-1258)*, s. 130; S.Samadi, Sarah B., (2008), "Abbâsî Hâkimiyeti Döneminde Bağdat'ın Sosyal ve Ekonomik Hayatından Görünümler", s. 246; Kaya, Mahmut (1992), "Beytülhikme", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, VI, s. 89; Ayık, Hasan (2010), "Bir Kültür Değişimi Örneği Olarak Halife Me'mun Dönemi ve Tarsus", *Türk-İslâm Kültür ve Medeniyetinde Tarsus Sempozyumu Bildiri ve Müzakereler* 28-30 Mayıs 2010, TDV Yayınları, Ankara, s. 41.

¹⁹⁵ Terzioğlu, Arslan (1992), "Bîmarîstan", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, VI, 165; et-Taberî (1990), Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Cami'u'l-Beyânü'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, I-XII, thk. Muhammed Abdullatif, Matbaatü'l-Huseyniye, Kâhire, IX, 260.

¹⁹⁶ Keleş, Mahmut Recep (2015), "*Ortaçağ Kültür Tarihi Kaynağı Olarak İbn Hallikan'ın Vefyatü'l-A'yân*", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 61, 65. Halife Harun Reşîd, 809 yılında bir isyanı bastırmak için çıktığı yolda İran'ın tarihi Tûs şehri Senâbâz köyünde 47 yaşında vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir. Bkz. Can, Ramazan (2007), *Hız Peygamber Sonrası Yönetimde Meşruyet Tartışmaları ve Saltanata Karşı Duruşlar*, Tablet Kitabevi, Konya, s. 386; Kurtuluş, Rıza (2012), "Tûs", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XLI, 431.

İslâm dünyasında yazı için en elverişli malzeme papürüs ve sonraları kullanılan parşömen olmuştur. Yabancılardan kâğıt yapımını öğrenen müslümanlar kaliteli kâğıt imal etmeye başlamışlar, Semarkand kâğıdı yaygın olarak kullanılmıştı. Ciddi anlamda ilk kâğıt üretimi Halife Hârûnürreşîd zamanında 794 yılında Bağdat'ta kurulan bir imalathaneyle gerçekleştirilmiştir. Kâğıt üretiminin ardından Halife Hârûnürreşîd, Kur'an nüshalarının kâğıdın dışında herhangi bir şeye yazılmamasını da emretmiştir.¹⁹⁷

Halife Hârûnürreşîd, Dicle nehri kıyısında Kâtûl adı verilen su kanalı civarında Ebü'l-Cünd sarayını yaptırmıştır. Yakut el-Hamevî bir rivayete dayanarak bu kaleyi komutanlarından Eşnas-et-Türkî'ye verdiğini ve oradan da Sâmerâ'ya döndüğünü belirtmiştir.¹⁹⁸ Aynı bölge el-Kâtûl'da, Sâmerâ'dan önce yeni bir şehir kurma kararı aldığı bilinen¹⁹⁹ Halife Mu'tasım, İshak kanalı üzerinde el-Harûnî'nin yukarısında gezinti amacıyla Kasrû'l Ciss'i yaptırmıştır. Kâtûl şehir olarak düşünülmüş, iç isyanlar nedeniyle şehirleşme tamamlanamamış, Bağdat'ın bir nevi mahallesi olarak kalmıştır.²⁰⁰

Abbâsî saray mimarisinin en önemli örnekleri de Sâmerâ kazılarında ortaya çıkmıştır. Mu'tasım'ın el-Cevsaku'l-Hâkânî ve Mütevekkil'in Belkûvârâ adlı sarayları âbidevî kalıntılarıyla bunların başında gelir. Mu'tasım devrinde yapılan sarayların en büyüklerinden birisi Cavsak el-Hakanî ismiyle maruf olanıdır. Bu arada hükümet konağı mahiyetinde olan Bâbu'l-Amme de Mu'tasım devrinin büyük binalarından birisidir.²⁰¹

Bağdat'ta varrâkin denilen yazarların eserlerinin yayılması için özel olarak yetkilendirilmiş, eserlerin asıllarını muhafaza eden, editör veya yayıncılar önce Kasr-ı Vaddâh sonra Bâb'el-Tâk'ta yoğunlaşmışlardı.²⁰²

¹⁹⁷ Gözütok, Şakir (2012), *İslâm'ın Altın Çağında İlim*, Nesil Yayınları, İstanbul, s.296. 8. Asrın sonlarında Bağdat'ta bir Semerkandî kâğıt fabrikası kurulduğu yönünde tarihçiler tarafından ifade edilmişse de daha ileri bir tarihte Hârûnürreşîd'in divanında kâğıdın kullanıldığına yönelik kaynaklar çoğunluktadır. Bkn. Mez, Adam (2000), *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, s.531.

¹⁹⁸ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 338; İbnü'l-Esîr (1989), *el-Kamil Fi't-Tarih*, VI, 393; Yakut el-Hamevî (2017), *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 297; Yetkin, Şerare (1988), "Âbbasiler", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, I, 53; Kök, Bahattin (2003), "Samerra'nın Kuruluşu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 19, Erzurum, s. 36. (ss. 7-48)

¹⁹⁹ İbnü'l-Esîr (1989), *el-Kamil Fi't-Tarih*, VI, 393.

²⁰⁰ Kök, Bahattin (2003), "Samerra'nın Kuruluşu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, Sayı 19, s. 30.

²⁰¹ Creswell (1940), *Early Muslim Architecture*, s. 260; Wilhelm Barthold (1984), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 111.

²⁰² Louis Massignon (2006), *Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, Çev. İsmet Birkan, Ardıç Yayınları, Ankara, s. 751.

Astronomik gözlemler yapmak için kullanılan özel bina ve evler, yani gözlemevleri olan rasathaneler genellikle bir medreseye bağlı olarak kullanılırdı. Mâlî ihtiyaçları ya genellikle doğrudan devlet tarafından ya da vezirler, devlet adamları ve bilim meraklısı zenginler tarafından karşılanırdı.

Tam teşekküllü ve gerçek anlamda akademik rasathaneler İslâm medeniyetinde ortaya çıkmıştır. Daha önceki medeniyetlerde gözlemler ya yüksek tepelerde ya da müsait yerlere kurulmuş kule şeklindeki basit binalarda yapılıyordu.

Halife Me'mûn Bağdat'ın Şemmasiye semtinde bir rasathane inşa ettirdiği, çoğunun Beytülhikme kadrosunda bulunan astronom ve matematikçiler olduğu, dönemin astronomi bilgini Yahyâ b. Ebû Mansûr'u başına getirdiği anlaşılmaktadır.²⁰³

İslamiyet'in ilk dönemlerinde hapishane için tahsis edilen alanın önceki hüviyetinden kaynaklı olarak ilk hapishanenin ne zaman yapıldığı tartışılmalıdır. Hz. Ömer'in ilk hapishaneyi inşa ettirdiği düşünülmektedir. Müstakil hapishane formu dışında Hz. Peygamber (S.A.V.) döneminden Hz. Osman (rha) dönemine kadar suçluların hapsedildiği yerlerden birisi de dehliz, tahıl ambarı ve zindan gibi yer altında bulunması, kapı ve giriş yerlerinin dar olması nedeniyle kuyu diye adlandırılan hapishane tipine rastlanılmaktadır.²⁰⁴ Kuyu tipi hapishanelere, tahıl ambarı anlamında Metâmîr adı verilmiştir.²⁰⁵

Emevîler döneminde ve Abbâsîler döneminde her türlü suçtan mahkûmların tutuklu kaldığı hapishane sayısında artış görülmektedir.

Günümüzde anlaşılan hapishane mimarisinin değil şehrin genel planlaması içinde saraya yakınlık ve uzaklığı, suçun çeşidi Abbâsîler dönemi hapishanelerinin mimari özelliğini belirlemektedir. Abbâsîler tarafından kurulan Bağdat şehrinde eski Mezopotamya ve İran şehirlerinin etkisiyle merkezde cami ve Dârul-İmâra, hemen bitişiğinde hapishane ve diğer

²⁰³ Unat, Yavuz (2013), "Yahyâ b. Ebû Mansûr el-Müneccim", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XLIII, 242; Kaya, Mahmut (1992), "Beytülhikme", *DİA* s. 89.

²⁰⁴ Özdemir, Şuayip (2001), "İslâm'ın İlk Dönemlerinde Hapishanelerin Doğuşu, Kurumsallaşması ve İşlevleri", *Tabula Rasa*, Yıl 1, Sayı 3, Isparta, s. 102-103

²⁰⁵ Yılmaz, Metin (2001), "İslam Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkûmların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 12-13, Samsun, s. 545.

yerleşim alanları inşa edilmiştir.²⁰⁶ Emevîler döneminde inşaa edilen hapishaneleri aratmayacak şekilde Abbâsîler döneminde Kûfe, Basra ve Bağdat'ta yer altına inşaa edilen, ışık almayan, insanın hayatını idame ettirmesinin oldukça güç olduğu hapishaneler inşa edilmiştir.²⁰⁷

Bağdat'ta Halife Mehdî tarafından Fırat nehri kenarına bir hapishane yaptırıldığı da bilinmektedir.²⁰⁸

3.15. Vâsıt

Bağdat'a 180 km. uzaklıkta Güney Irak'ta Emevîlerin zalim lakaplı valisi Ebû Muhammed el-Haccâc b. Yûsuf b. el-Hakem es-Sekafî (ö. 95/714) tarafından 702 yılında kurulmuştur. Haccâc, Kûfe ve Basra arasında Vâsıt şehrini kurunca bölgenin idare merkezi Kûfeden Vâsıt'a geçmiştir.²⁰⁹ Haccâc kendi kurduğu bu şehirde 714 yılında vefat etmiştir.²¹⁰

Kuruluşundan Emevîler'in yıkıldığı tarihe kadar Irak'ın idarî merkezi olarak kalan Vâsıt'ta İslâm şehirciliğinin önemli fiziki unsuru yeşil kubbesinden dolayı el-Kubbetü'l-Hadrâ diye isimlendirilen dârülimâre ve daha sonra yanına cami inşa edilmiştir. Daha önce kurulan Kûfe, Basra ve Fustat şehri planlarından farklı olarak dârülimâre ve caminin etrafını çeviren meydana ulaşmak için dört büyük cadde ve giriş için dört kapı inşa edilmişti.

Vâsıt ile Dicle'nin karşı yakasındaki Kesker arasında Haccâc tarafından asma bir köprü inşa edildi. Yapılan kazılardan anlaşıldığına göre daha sonraki dönemde bir de taş köprü yapılmıştı.²¹¹

²⁰⁶ Yılmaz, Metin, "İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkumların...", s. 546.

²⁰⁷ Yılmaz, Metin, "İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkumların...", s. 577.

²⁰⁸ Yılmaz, Metin, "İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkumların...", s. 561.

²⁰⁹ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 329; Avcı, Casim (2009), "Kûfe", *DİA*, XXVI, s. 340, 339-342.

²¹⁰ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 555; Aycan, İrfan (1996), "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XIV, 427, 427-428.

²¹¹ Söylemez, Mahfuz (2002), Vâsıt'ın Kuruluşu ve İlk Sakinleri, *Gazi Üniversitesi. Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: I, sayı II, Çorum, s. 155, 160.

Bağdat'tan başlayıp Dicle boyunca ilerleyen Vâsıt ve Basra üzerinden Şiraz'a ulaşan ana ticaret yolu diğer yerleşim yerlerini birleştirerek Horasan ana yolu ile birleşmesi Vâsıt'ın gelişmesinde büyük önem taşımıştır. Zira Bağdat'tan hareket eden hac yolcuları Kûfe ve Basra'yı geçtikten sonra Mekke yoluna ulaşırdı. Anılan bu yollar üzerinde yolcuların, hacıların, seyyahların ihtiyaçları için kervansaraylar, hanlar ve su sarnıçları inşa edilmişti.²¹²

İslâm medeniyetinde Medine ile başlayan şehirleşme faaliyetleri Vâsıt ekseninde Abbâsîlerle birlikte önemli bir aşama kat etmiş, sonraki yıllar boyunca ticaret ve medeniyet merkezi olarak gelişmiş ve büyümüştür.²¹³ Bir asma köprü ile bağlantıları sağlanan Vâsıt ile Kesker bir süre sonra Vâsıt adıyla tek bir şehir haline gelmiştir. Abbâsîler devrinde Vâsıt'ta Mûsâ b. Boğa Camii ve Câmîu'l-musallâ gibi yeni camiler inşa edilmiş, şehir dönemin önemli ilim merkezleri arasına girmiştir.²¹⁴

Yaşadığı dönemde hayırseverliği ile bilinen Halife Hârûnürreşîd'in hanımı Zübeyde Hanım, Abbâsî Devletinin değişik yerlerinde yaptırdığı imar faaliyetleri ile bilinmektedir. Belâzürî, Vâsıt şehrindeki el-Meymûn kanalının vekili Saîd b. Zeyd tarafından Zübeyda Hanım adına kazdırıldığını ifade etmektedir.²¹⁵

Halife Me'mûn 825 yılında görevlilerinden Salih b. Abbâs'a talimat vererek aralarında Vâsıt şehrinin de bulunduğu üç yerleşim yerinin (Seniyye, Ecyadeyn ve Vâsıt) su sıkıntısı karşılanması için var olan Ümmü Ca'fer havuzunun genişletilip beş havuz daha yapılmasını istedi.²¹⁶

3.16. Damgan

Damgan'ın da bulunduğu bölge Emevîlere karşı Abbâsî ihtilali hazırlıklarının olgunlaştığı, siyasi ayaklanmaların başlatıldığı bölge olarak nitelendirilmektedir. Abbâsî iktidarından sonra da mezhep çekişmeleri ve Zerdüştiliğin geri getirilmesi için yapılan

²¹² Hizmetli, Mustafa (2018), "Abbâsîlerde Dönemi Ticaret Hayatı", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Abbâsîler-II*, I-XV, Edt. Mehmet Şeker, Siyer Yayınları, İstanbul, VI, s. 156.

²¹³ Wilhelm Barthold (1984), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 27; Kan, Kadir (2016), "Abbâsî Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri", s. 99.

²¹⁴ Söylemez, Mehmet Mahfuz (2012) "Vâsıt", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XLII, s. 541,542. 541-544.

²¹⁵ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 331; Kan, Kadir (2014), "Zübeyde Bt. Câfer", s. 146.

²¹⁶ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 329; Ezrakî, (1980), *Kâbe ve Mekke Tarihi*, s. 551.

ayaklanmalara sahne olmuştur. Böylesi siyasi ayaklanmaların olduğu bir bölgede Abbâsî iktidarı Şii anlayış karşısında İslâm dinini kalıcı bir şekilde tesis edebilmek için cami inşa etmişlerdir.

Bunlardan birisi Hazar Denizi güneydoğusunda yer alan Damgan şehrindeki günümüze kadar ulaşan en eski İran Camisi olarak bilinen Tarı Hane Camisidir.

Tarı Hane Camisi, Mezopotamyanın iklim şartları gereği gelenekselleşen kerpiç ve tuğladan yapılmıştır. Plan bakımından Arap mimarisi, üst teşkilatı açısından Sâsânî etkisinde kaldığı düşünülen, 750-780 yılları arasında inşa edildiği tahmin edilen Tarı Hâne (Allah c.c.'in evi) camii Abbâsîlerin ilk dönem mimari eserleri arasındadır. Harem kısmı 35x45 m.dir. Avlusu ise 25x27 m. boyutlarındadır. Caminin taşıyıcı ayakları 5,60 m.dir. Harem bölümü kibleye dikey ortadaki daha yüksek ve daha geniş olmak üzere yedi sahından oluşmaktadır. Cami binası ile bağlantısı olmayan caminin kuzeybatısında yer alan Selçuklu döneminde yapılan yuvarlak cami minaresi ve hemen yanında cami kalıntılarına bitişik orijinal kare planlı cami minaresi temeli de görülmektedir.²¹⁷

Abbâsî devletinin değişik yerlerinde yaptığı imar faaliyetleri ve yaşadığı dönemde hayırseverliği ile bilinen Halife Hârûnürreşid'in hanımı Zübeyde Hanım, Tebriz'in imarında etkili olmuş, günümüze kadar ulaşan Tebriz'in en önemli tarihi eseri olan kendi adına yapılan caminin de o dönemde inşa edildiği anlaşılmaktadır. İran'da çinileriyle ünlü tarihi şehir Kâşân'ı da, Zübeyde Hanım'ın esaslı imar faaliyetleri ile adeta yeniden kurmuşçasına yaptırdığı belirtilmektedir.²¹⁸

3.17. Kayrevan

Günümüzde Tunus Cumhuriyeti başkenti Tunis'un yaklaşık 156 km. güneyinde yer alan Kayrevan, Emevîler döneminde İslâm fetihlerinin muhatabı olmuş, 670 yılında Ukbe b. Nâfi tarafından fethedilmiştir. İlerleyen yıllarda ordu ikmal merkezi olmuş, önemli bir merkez haline

²¹⁷ Yıldız, Hakkı Dursun (1992), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 564; Beksaç, Engin (1993), "Damgan Târihâne Camii", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, VIII, 455-456.

²¹⁸ Kan, Kadir (2014), "Zübeyde Bt. Câfer", s. 153; Kurtuluş, Rıza (2002), "Kâşân", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXV, s. 3; Uyar, Gülgün (2013), "Zübeyde bint Ca'fer", *DİA* XLIV, s. 519.

gelmiştir. İfrikiye bölgesinin başşehri olan Kayrevan’da Ukbe b. Nâfi’nin ilk önce bir cami ve hükümet konağı yaptırarak başladığı imar faaliyetleri beş yıl sürmüştür.²¹⁹ Şehrin çevresini saran, şehri müslüman orduları için güvenli bir üs haline getiren 12 mil uzunluğundaki surlar da bu dönemde yapılmıştır.²²⁰ Kayrevan Ulu Camii adıyla bilinen Ukbe b. Nâfi’nin 670 yılında yaptırdığı cami, 703 yılında Hassan b. Numan tarafından yeniden inşa edilmiş, Emevî Valisi Bişr b. Safvan tarafından da genişletilmiştir. (Ek-14) Abbâsî Halifesi Yezid b. Hatim ise 773-74 yılında tamamen yıktırıp yeniden yaptırmıştır. Caminin 670 yılında yapıldığı dönemden günümüze mihrabı kalmıştır.²²¹ (Ek-31)

Abbâsîler dönemine kadar birçok kez el değiştiren şehir 761 yılında Abbâsî halifesi Ebu Cafer El-Mansur’un komutanlarından Muhammed b. Eş’as el-Huzâî tarafından ele geçirildi, ilk iş olarak şehrin etrafına surlar yaptırdı.²²² Belâzürî’den öğrendiğimize göre, Muhammed b. Eş’as el-Huzâî ilk Abbâsî halifesi Ebü’l-Abbâs es-Seffâh tarafından İfrikiye valisi olarak atanmış, dört yıllık valiliği döneminde Kayrevan şehrini tamir ettirmiştir.²²³

Kayrevan şehrinin Dimne mahallesindeki büyük cami yakınında yapılan Tunus’un en eski Bimaristan’ı hasta odaları, ziyaretçi bekleme odaları, küçük bir mescid ve bir dershaneden oluşmaktaydı.²²⁴

İfrikiye bölgesinin önemli bir başka şehri de Trablus’tur. Kısa aralıklarla Abbâsîler’in hüküm sürdüğü Trablus şehrinde birkaç imar faaliyeti yapıldığı görülmektedir. Bunlardan birisi iç karışıklıkların hüküm sürdüğü bölgeye gönderilen Halife Hârûnürreşîd’in iki buçuk sene valilik görevini yürüten Herseme b. A’yen tarafından 796 yılında sahil boyunca şehire yaptırılan surlardır.²²⁵ Çalışma alanımız sınırları içerisinde bu bilgi dışında bölgedeki hâkimiyetin inişli çıkışlı olması nedeniyle kaynaklara yeterli bilgi yansımadağı için imar faaliyetlerine de kaynaklarda rastlamak oldukça güçtür.

²¹⁹ Özkuyumcu, Nadir (2002), “Kayrevan”, *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXV, 88.

²²⁰ Erkoçoğlu, Fatih (1999), *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*, s. 90-91..

²²¹ Yetkin, Suut Kemal (1984), *İslâm Ülkelerinde Sanat*, s. 21; Erkoçoğlu, Fatih (1999), *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*, s. 113. Sîdî Ukbe Camii adıyla da bilinen Cami’yi Hassân b. Nu’mân 703 yılında mihrabı hariç yıktırarak yeniden yaptırmış, Bişr b. Safvân ise camii kuzey yönünde genişletmiş, Yezîd b. Hâtim. Bkz.Pektaş, Kadir (2009), “Sîdî Ukbe Camii”, *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXXVII, 149.

²²² Özkuyumcu, Nadir (2002), “Kayrevan”, *DİA*, XXV, 88-89.

²²³ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu’l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 255.

²²⁴ Terzioğlu, Arslan (1992), “Bimaristan”, VI, 165.

²²⁵ İbnü’l-Esîr (1989), *el-Kamil Fi’t-Tarih*, VI, 128.

3.18. Cündişâpûr

Günümüzde İran'ın Huzistan eyaleti şehirleri arasında yer alan tarihi Kezarun şehri yakınlarındaki Cündişapur, Sâsânî hükümdarlarından I. Ŗapur b. Erdeŝir tarafından kurulmuştur. Felsefe, Tıp ve diğer ilimlerin merkezi olarak tanınmuŝtur. Hz. Ömer r.a. Döneminde müslümanların eline barış yoluyla geçmiştir. Müslümanların hâkimiyetinde olduğu dönemde de ilim merkezi olma özelliğini korumuştur. Abbâsî halifesi Mansur rahatsızlığı nedeniyle Cündişapur tıp okulundan yardım almış, okulun baŝtabibi saraya çağırılmıŝtır.²²⁶ Saraya çağırılan bu hekimlerin İslâm tıbbının ve hastanelerin gelişmesinde önemli rolü olmuştur. Abbâsîler döneminde oldukça faal olan ve Nestûrî mezhebinde hıristiyan olma ŝartının arandığı Cündiŝâpur'daki tıp okulunun İslam öncesi Tıp geleneği ile İslami Tıp arasında köprü olması açasından önemlidir.²²⁷ Oradaki hastaneler, tıp okulları İslami dönemde de varlığını korumuş, yönetimden saygı görmüştür. Özellikle Bağdat'ın hilafet merkezi olmasından sonra 250 yıl kadar Abbâsî saraylarının doktorları Cündişapur Tıp okulundan Buhtîŝû ailesinden gelmiştir. Bu aile sadece hekimlikle değil, yaptıkları telif ve tercümelemler ile de İslam Tıbbının geliŝmesine katkıları olmuştur.²²⁸

Halife Hârûnürreşîd Buhtîŝi ailesinden Curcîs'e Cündiŝâpurdaki tıp okulu gibi bir hastane kurdurmuş, hastanenin başına yine Cündiŝapurdan ünlü hekim Ebû Zekeriyâ Yuhannâ b. Mâseveyh'i getirmiştir. Abbâsîler döneminde birçok yerde yapılan hastanelere örnek teşkil eden Bağdattaki bu hastanenin faaliyetlerini ne kadar sürdürdüğu bilinmemektedir.²²⁹

3.19. Tunus

Günümüzde Tunus Cumhuriyetinin başkenti olan Tunis, Akdeniz kıyısında, sahile 7-8 km. içeride Tunus Gölü kenarında yer almaktadır. Tarihi Kartaca şehrine oldukça yakın konumdaki Tunus'un tarihi M.Ö. 4.yy'a kadar dayanmaktadır. Değişik imparatorlukların

²²⁶ Uslu, Recep (1993), "Cündişâpûr", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, VIII, 117-118.

²²⁷ Cündişapur erken dönemlerden itibaren İslam bilim tarihine etkileri olmuş, ancak esas etkisini erken dönem Abbâsîler döneminde hissettirmiŝtir. Detaylı bilgi için bkz. Söylemez, M. Mahfuz (2015), *Bilimin Yitik Ŗehri Cündişapur*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara; Terzioğlu, Arslan (1992), "Bimaristan", VI, 164.

²²⁸ Yıldırım, Taner-Ahmet Altıngök (2015), "Abbâsîler Döneminde İslam Tıbbı ve Toplum Sağlığı", s. 269.

²²⁹ Terzioğlu, Arslan (1992), "Bimaristan", VI, 165.

hüküm sürdüğü Tunus, 701 yılında Hassân b. Nu'man tarafından fethedilmiştir. Hassân b. Nu'man şehrin kıyısında olan Tunus Gölü'nü Akdeniz'e bir kanal ile bağlanmasını sağlamış, içeride liman ve tersane inşa ettirmiştir. Abbâsîler döneminde de önemini ve varlığını devam ettirmiştir. Zeytune Camii gibi Emevîler döneminden kalma Zeytune Camii gibi önemli ilim merkezleri bulunan Tunus, Abbâsîler döneminde de ilim merkezi olma özelliğini korumuştur.²³⁰

İslam medeniyetinde sınır boylarında sınır güvenliğini sağlamak amacıyla, düşmanın durumunu önceden farkedebilmek için askerlerin nöbet tuttuğu, atlarını bağladığı müstahkem yapılara ribat adı verilmektedir. Başlangıçta atların bağlandığı, murâbıt denilen askerlerin konakladığı basit çadırlar giderek müstahkem yapı haline dönüşmüştür, zamanla gelişerek şehir halini almıştır. Abbâsîler döneminde Kuzey Afrika sahillerine çok sayıda ribat yapıldığı bilinmektedir. Tunus sınırları içinde kalan ve günümüze kadar ulaşan iki önemli ribattan ilki 795 yılında Abbâsî Valisi Herseme b. A'yen tarafından inşa ettirilen Münestîr Ribatı'dır. Günümüze kadar birçok onarım geçiren yapı denizden gelebilecek muhtemel saldırılara savunma amacıyla yapılmıştır. Ağlebî Emîri I. Ziyâdetullah tarafından 822 yılında yaptırılan Sûse Ribatı ise Sicilya fethine gönderilen orduların hareket limanı olarak kullanılmış. Her iki ribat Kuzey Afrika sahillerinde yapılan diğer ribatların öncüsü olmuştur.²³¹

3.20. İskenderiye

M.Ö. III. asırda Perslerin Mısır'daki hâkimiyetine son veren Makedon kralı Büyük İskender tarafından kurulan İskenderiye şehri, Nil Deltasının batı kenarında başkent Kahire'ye 200 km. uzaklıktadır. Sırasıyla Batlamyuslar, Romalılar ve Bizanslılar başta olmak üzere birçok millete yurt olmuş, Roma ve Bizanslılara başşehir olmuş 642 yılında Hz. Ömer döneminde Amr. B. el-Âs tarafından 642 yılında anlaşmalı bir şekilde İslam topraklarına katılmıştır. İskenderiye, her dönemde ticaret yollarının kesişme noktasındaki konumu gereği ticaret, ulaşım ve ilim merkezi olmuştur. Emevîlerden sonra Abbâsî hâkimiyetine giren ilk şehir olan

²³⁰ Kavas, Ahmet (2012), "Tunus (şehir)", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XLI, 400-401.

²³¹ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihi*, s. 247; Eymen Fuâd Seyyid (2000), "İskenderiye", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXII, s. 574.

İskenderiye, Bizans'a yönelik savaşlar başta olmak üzere çeşitli isyanların bastırılmasında önemli bir liman şehri olarak kullanılmıştır. Bizans'a karşı denizden savaşmamayı esas alan Abbâsîler, İskenderiye donanmasına önem vermişler, yakın coğrafyadaki Ifrikiye ve Mağrib'deki isyanların bastırılmasında önemli rol oynamıştır.²³²

Abbâsî halifeleri, ticaret yollarının hâkimiyeti, yolların güvenliğinin ve işlerliğinin sağlanması amacıyla kervansaraylar inşa ettirmiştir. Kara ticaretinin yanısıra deniz ticaretinin de hızla geliştiği görülmüş, Bağdat başta olmak üzere İskenderiye gibi kentler önemli ticaret merkezi haline gelmiştir.²³³

3.21. Antakya

İslamiyetten önce Antiochia olarak ismi geçen, İslamî dönemde Antâkiye şekline dönüşen şehirde ilk çağlardan günümüze birçok medeniyet kurulmuştur. Bizanslıların 636 yılında müslümanlar karşısında yenilgisinden sonra Ebû Ubeyde b. Cerrâh komutasındaki müslümanlar tarafından kuşatılmış 638 yılında teslim olmuştur. Antakya İslâm egemenliğinde süğür şehri olarak bir askeri üs ve muhtemel saldırılara karşı savunma noktası olmuştur.²³⁴ 8. yüzyıldan 14. Yüzyıla kadar devam eden dönem hakkında Antakya havalisi hakkında müslüman coğrafyacıardan bilgi alabilmekteyiz. Bugünkü İskenderun-Antakya yolu üzerindeki Amanos dağlarında Belen Geçidi girişindeki yerleşim yeri Bağras (Bagras) Lukam dağı geçidinde yer almaktadır. Halife Hârûnürreşîd'in hanımı Zübeyde bint Ca'fer yolculara yemek vermek için imaret kurmuştur.²³⁵

²³² Hizmetli, Mustafa (2018), "Abbâsilerde Dönemi Ticaret Hayatı", VI, s. 156.

²³³ Selen, H. Sadi (Eylül 1936-Şubat 1937), "İslâm Coğrafyacılarına Göre Antakya", *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Cilt 8, Sayı 43-48, Ulus Basımevi, Ankara, s. 431-433.

²³⁴ Sahillioğlu, Halil (1991), "Antakya", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, III, s. 230.

²³⁵ Selen, H. Sadi (Eylül 1936-Şubat 1937), "İslâm Coğrafyacılarına Göre Antakya", *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Cilt 8, Sayı 43-48, Ulus Basımevi, Ankara, s. 431-433.

3.22. Rusâfe

Bağdat'ın doğu tarafında Dicle Nehrinin diğer tarafında yer alan ve Bağdat'a yaklaşık 5 km. mesafede yer alan ilerde şehir hüviyetine kavuşacak olan Rusâfe, Halife Mansûr tarafından oğlu Muhammed Mehdî için 768 yılında, içinde hendekleri, bostanları ve suyuolları olan bir yerleşim yeri haline getirdi.²³⁶ Halife Mansûr, ordusu içerisinde fitne sonucunda kendisine karşı ayaklanma olacağı endişesinin ardından Rusâfe'yi inşa ettirdiği İbnü'l-Esîr tarafından nakledilmiştir.²³⁷

Askeri ve iktisadi alanda olduğu etkili olduğu bilinen ikinci Abbâsî Halifesi el-Mansûr imar faaliyetleriyle de bilinmektedir. İmar faaliyetlerinin en başında sayabileceğimiz Bağdat şehri gibi Rusâfe şehri de askeri amaçla yapılmış, müstahkem şehirlerdir.

Bazı kaynaklarda Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775)'un önce batı yönündeki Kerh şehrini inşa ettirdiğinden söz edilse de şehirdeki çarşıların Bağdat'ın doğu ve batı kısımlarına taşınması sonrası ticaret hayatının artması ve yükselmesine sebep olduğu aşikârdır. Halife Emîn dönemine kadar canlılığını koruyan Kerhteki çarşılar ve şehir Halife Emîn kardeşi Me'mûn mücadelesinde tahrip olmuştur.²³⁸ Rusâfe Camii Bağdattaki üç büyük Cuma camisinden birisidir.²³⁹

Halife Mehdî döneminde şehrin çevresine sur inşa edilmiş, hendekler kazılarak şehrin tahkimatı sağlanmıştır. (Ek-10) Ayrıca şehre bir de mescid yaptırmıştır.²⁴⁰ Mehdî-Billâh halife olduğunda Bağdat'taki hilafet sarayı yerine Dicle'nin doğu kıyısında aynı zamanda halifelüğün idare merkezi olan Rusafe'nin daha da doğusunda İsbâb'da yaptırdığı²⁴¹ saraya taşımıştır. Yakut el-Hamevî İsbâb Sarayının yapımı için Halife Mehdî'nin hazineden elli milyon dirhem harcadığını belirtmiştir. Yakut el-Hamevî'nin belirttiği miktarda bir harcama yapılmışsa,

²³⁶ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 335; et-Taberî (1990), *Cami'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, IX, 281-282; İbnü'l-Esîr (1989), *el-Kamil Fi't-Tarih*, V, 218, 485; Terzi, Mustafa Zeki (1989), "Emevîler ve Abbâsîler Zamanında Malatya Hudut Garnizonu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun, Sayı 3, s. 112; Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik (724-743) tarafından kurulan ve vefatına kadar sıklıkla kullanılan Şam Rusafesi için bkz. el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 208, 216.

²³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil Fi't-Tarih*, V, 218, 485, 486.

²³⁸ Karabulut, Serdar (2018), "İlk İslâm Şehirlerinde Çarşı ve Pazarlar", s. 155.

²³⁹ Hizmetli, Mustafa (2018), "Abbâsîlerde Saraylar ve Saray Hayatı", VI, 326.

²⁴⁰ İbnü'l-Esîr (1989), *el-Kamil Fi't-Tarih*, VI, 44.

²⁴¹ İbnü'l-Esîr (1989), *el-Kamil Fi't-Tarih*, VI, 67

İsabad'ın oldukça gösterişli, saraydan çok şehir gibi olduğunu düşündürmektedir.²⁴² Cazibe merkezi haline gelen bölgede, dönemin ileri gelen aileleri birçok büyük konak yaptırmıştır. Halife Musa el-Hâdî de bu bölgede önceden Ca'fer el-Bermekî'nin yaptırdığı sonradan Abbâsîlere geçen böylesi büyük konakta ikamet etmiştir.²⁴³

3.23. Rakka

İkinci Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (754-775) kendinden sonraki Abbâsî halifesi olan oğlu Mehdî Billah'ı (775-785) görevlendirerek Fırat'ın doğu yakasında 772 yılında Râfika şehrinin kurulmasını istemiştir. Mehdî Billah, Bağdat şehrini örnek alarak şehri inşa etmiştir. Rakka şehrinin yanına Râfika şehrini kurmak isteyince Rakkalılar buna şiddetle karşı çıktılar. Halife bunun üzerine onlarla savaşmıştır.²⁴⁴ Rakka'nın batısında sınır yeniden düzenlemek, Suriyenin Kuzeyi, Kilikya ve Mezopotamya'nın kuzeyindeki Abbâsî iktidarını güçlendirmek için, müstahkem bir garnizon şehri olarak kurulan Râfika şehrinde Abbâsî davasına sadakati ile bilinen Horasanlı askeri birlik iskân edilmiştir.²⁴⁵ (Ek-36) Yaklaşık 200 m. yakında kurulan bu yeni şehir inşa alanı ile Rakka'ya bağlı bir şehirdir.²⁴⁶ Her ikisi de Fırat nehri kenarında yer alan bir birine bu kadar yakın iki şehir zamanla birleşerek at nalı biçimde bir şehir oluşturmuş, Râfika adı da unutulmuştur.²⁴⁷(Ek-11)

Bağdat'ın kuzey batısında 850 km uzaklıkta Cezire bölgesinde 639 yılında Hz. Ömer döneminde İyâz b. Ganm kumandasındaki İslâm ordusu tarafından fethedilen, iki sıra surlarla çevrili müstahkem bir şehir olan Rakka, Emevîler döneminde Irak'taki Hariciler ve Bizans

²⁴² Creswell (1940), *Early Muslim Architecture*, s. 382; Northedge, Alastair (2017), "Early Islamic Urbanism", *A Companion to Islamic Art and Architecture*, ed. Gülru Necipoğlu and Finbar Barry Flood (Hoboken, N.J.: John Wiley, 2017), s. 166. 155-176

²⁴³ Şeşen, Ramazan (1993), "Dârülhilâfe", s. 539

²⁴⁴ İbnü'l-Esîr (1989), *el-Kamil Fi't-Tarih*, VI, 13.

²⁴⁵ Râfika şehrinde Horasanlı askerlerin ibadet ettiği Râfika Ulu Camii günümüzdeki durumu. Bkn. Markus Hattstein-Peter Delius (2007), *İslâm Sanatı ve Mimarisi*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Literatür, İstanbul.

²⁴⁶ Heidemann, Stefan (2006), "The History of the Industrial and Commercial Area of Abbasid al-Raqqa, Called al-Raqqa al-Muhtariqa.", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Universtiy of London, London, Vol. 69, No. 1, 38.

²⁴⁷ Bammate, Haidar (1975), *İslâmın Çehresi*, s. 113; Clot, André (2007), *Harun Reşid ve Abbâsiler Dönemi*, s. 14; Bezer, Gülay Ögün (2007), "Rakka", *DİA*, XXXIV, 432-433.

seferleri için önemli bir üs olarak kullanılmıştır. Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik (724-743) Fırat nehri üzerine bir köprü ve karşı kıyısına iki saray yaptırmıştır.²⁴⁸ (Ek-12)

Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki bölgenin kuzeyini ifade eden el-Cezîre'nin merkezi olarak gösterilen Harrân, Abbâsîler döneminde bu konumunu yeniden inşa edilen Rakka'ya bırakmıştır.²⁴⁹

Halife Mansur döneminde şehrin etrafı tuğla ve kerpiçten surlarla çevrilmiş, dışarıdan hendeklerle desteklenmiştir. 772 yılında yapılan Rakka Ulucamii kulelerle desteklenen avlu ve harim bölümünden oluşmakta, tuğladan silindirik minaresi avlu içerisinde yer almıştır.

Sonraki yıllarda Halife Mehdî dönemi Cezire Valisi Ali b. Süleyman'dan bir mektupla Rakka'nın yeniden imarını istemiş,²⁵⁰ Halife Hârûnürreşîd ise Rakka'yı yazlık başşehir olarak kullanmış, 796 yılında Rakka'da saray yaptırmış, döneminde Bağdat'tan sonraki en büyük şehir haline getirmiştir.²⁵¹ Kendisiyle birlikte vezirler ve üst düzey yöneticiler de halifeyi takip ederek Rakka'da saraylar inşa etmişler ancak yönetimin ana organı Bağdat'ta kalmıştır. Nümizmatik kanıtlar Rakka'nın sanayi bölgesi olarak önemini ve ticari alanların Halife Mehdî dönemi Cezire Valisi Ali b. Süleyman dönemi ile Halife Hârûnürreşîd dönemi arasında faaliyetlerine başladığını göstermiştir.²⁵²

Ülkenin değişik yerlerinde kendisine verilen ikta arazileri ve akarlardan başka miras yoluyla babası Halife Mansur'dan kalan miras ile önemli bir servete sahip olan yaşadığı dönemde hayırseverliği ile bilinen Halife Hârûnürreşîd'in hanımı Zübeyde Bağdat'ın yanı sıra Mekke ve Medine başta olmak üzere Abbâsî devletinin çeşitli bölgelerinde önemli imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Abbâsî ihtilali esnasında el konulan Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik (724-743) tarafından kanallar açtırarak ıslah ettiği bataklık halindeki araziler, daha

²⁴⁸ Erkoçoğlu, Fatih (1999), *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*, s. 70,71, s. 99; Bezer, Gülay Öğün (2007), "Rakka", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXXIV, 432-433, s. 433.

²⁴⁹ Çevik, Adem (2009), "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, LIV, Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı-I, Cilt XXXIII, İstanbul, s. 54.

²⁵⁰ Heidemann, Stefan (2006), "The History of the Industrial and Commercial Area of Abbasid al-Raqqa" p. 39.

²⁵¹ Bozkurt, Nahide (1997), "Hârûnürreşîd", *DİA*, XVI, s. 259.

²⁵² Heidemann, Stefan (2006), "The History of the Industrial and Commercial Area of Abbasid al-Raqqa" p. 40.

sonra varislerinden alınmış Zübeyde'ye ikta olarak verilmişti. O da kendi adıyla meşhur bu araziye bayındır hale getirmiştir.²⁵³

Bağdat ile hızlı bir iletişim yanında gıda ve hammadde sevkiyatı ve endüstriyel ürünlerin nakledilmesi veya sevkiyatı için Fırat nehri üzerinde Rakka önemli bir ana liman olmuştur.²⁵⁴

Şehrin dış surları tamamen yıkılmış, iç surun yuvarlak kulelerle takviye olan bazı kısımları ve Bağdat kapısının bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır.²⁵⁵ (Ek-24)

3.24. Humeyme

Dımaşk yakınlarındaki Humeyme, Emevîler döneminde de ismi görülen beldelerden birisidir. Bugün Ürdün topraklarında yer alan Humeyme, Akabe'ye 50 km. mesafede bulunmaktadır.

Abbâsîler döneminde ise Abbâsî ihtilalinin düşünce merkezi olarak nitelendirilen Humeyme, ihtilalin fikir babası Muhammed b. Ali'nin babası, Abdullah b. Abbâs'ın oğlu Ali b. Abdullah'ın (ö. 118/ns-36), Emevî Halifesi Velid b. Abdülmelik (86-96/705-715) ile arasının açılması üzerine, ailesiyle birlikte Şam'dan ayrılarak gelip yerleştiği yerd. Emevî iktidarına siyasal açıdan karşı çıkma fikrinin oluştuğu, ihtilal kararı verilen ve ihtilal için hazırlıkların yapıldığı yer olarak bilinmektedir. Propaganda merkezi olarak seçilen Horasan ile idare merkezi olan Humeyme arasında Kûfe şehri ara merkez konumundadır.²⁵⁶

3.25. Tarsus

Abbâsîler dönemi Sugür ve Avâsım bölgesinin Suriye ucunun merkezi olan Tarsus, bugünkü Mersin ili sınırlarında Toros dağlarının güneyde, Şam'a kuzey yönünde yaklaşık 650 km. uzaklıkta yer almaktadır. Eski çağlardan beri yerleşim yeri olduğu tahmin edilen Tarsus,

²⁵³ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihi*, s. 208; Kan, Kadir (2014), "Zübeyde Bt. Câfer", s. 146.

²⁵⁴ Heidemann, Stefan (2006), "The History of the Industrial and Commercial Area of Abbasid al-Raqqa" p. 37.

²⁵⁵ Creswell (1940), *Early Muslim Architecture*, s. 42.

²⁵⁶ Bozkurt, Nahide (2017), *Abbâsîler (750-1258)*, s. 26-27; Yıldız, Dursun Hakkı (1992), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 24-26.

verimli toprakları güneyden Anadolu içine geçişte kilit noktası olması nedeniyle tarihin her döneminde stratejik öneme sahiptir. Tam olarak ne zaman ve hangi dönemde kurulduğu bilinmemekle birlikte şehrin yakınlarında Gözlükule'deki arkeolojik kazılarda neolitik döneme ait kalıntılar bulunmuştur.²⁵⁷

Tarsus sırasıyla Asur, Pers ve Roma hâkimiyeti altında kalmış olup, 637 yılında Halife Ömer zamanında Ebû Ubeyde veya onun komutanlarından Meysere b. Mesrûk tarafından fethedilmiştir. Bizanslıların sık sık bölgeye yaptığı saldırılarla el değiştiren Tarsus, Emevî halifesi Velid b. Abdümelik (705-715) döneminde yeniden fethedilmiş olmasına rağmen, şehrin imar ve iskânı Abbâsîler döneminde gerçekleşebilmiştir. Emevî halifesi Muaviye zamanında da şehir haline getirilmiştir.²⁵⁸

Emevî halifesi Velid b. Yezid b. Abdümelik döneminde 743 yılında Masisa ile Adana arasındaki bölgede görülen ihtiyaç üzerine köprü yapılmıştı. Abbâsîler döneminde Halife Mansûr, Bizanslılarla yapılan mücadeleyi Ezene'nin (Adana) şehirleştirilmesi ve imar edilmesine karar verilmiş, 760 yılında Ezene (Adana) şehri kurulmuştur. Ezene'nin kurulmasından sonra şehrin etrafına ordugâh da inşa edilmiştir.²⁵⁹

İlk olarak Abbâsî halifesi Mehdî (775-785) döneminde Tarsus'un imar ve iskân edilmesi gündeme gelmiş ise de bölgede devam eden Bizans saldırılarının devam etmesi nedeniyle amaca ulaşamamıştır. Halife Hârûn Reşîd'in talimatıyla Tarsus ilk olarak Ebû Süleym Ferec el-Hâdim tarafından inşa edilmiş ve müslümanlar iskân edilmiştir. Şehrin kale ve camii inşasında görev alan birlikler aynı zamanda şehirde iskân edilmiştir. 788 yılında yapılan ve Halife Me'mûn mezarının da bulunduğu Câmiunnûr (Ulucami)²⁶⁰ restore edilmiş haliyle günümüze kadar ulaşan önemli tarihi eserlerden birisidir. İbnü'l-Esîr'den edindiğimiz bilgiye göre Halife Hârûnürreşîd tarafından Tarsus'u yeniden inşa ve onarılması için Herseme b. A'yan

²⁵⁷ Bilgili, Ali Sinan (2011), "Tarsus", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XL, s. 111.

²⁵⁸ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 56; Yılmaz, Saim (2010), "Tarsus'un Müslümanlar Tarafından Fethi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, Ocak-Haziran 2010, Adana, 87-103, s. 90.

²⁵⁹ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 194-195; Yılmaz, Saim, "Tarsus'un Müslümanlar Tarafından Fethi", s. 100.

²⁶⁰ Yılmaz, Saim (2010), "Tarsus'un Müslümanlar Tarafından Fethi", s. 90.

görevlendirilmiş, şehrin inşası ve Tarsus Camisinin yeniden inşasının 807 yılında tamamlandığını öğrenmekteyiz.²⁶¹

Sınır konumu nedeniyle Halife Mehdî, Tarsus'un imar ve inşasının, sağlam bir kale haline getirilmesi ve savaşçılarla iskân edilmesi talimatını vermiştir. Şehrin kuvvetli bir kale haline gelmesinin İslâmı kuvvetlendiriceğini ve düşmanın saldırıları, plan ve oyunlarını bozacağını biliyordu.²⁶² Bu yüzden Belâzürî'deki bu ifadeler Suğur ve Avasım bölgesindeki şehirleşme ve imar faaliyetlerinin Abbâsîlerce ne denli önemsendiğini göstermektedir. Sadece bir mescid, bina, köşk ve saray inşası olmadığını buralarda yapılacak imar ve iskân çalışmalarının devletin bekası açısından değerlendirildiğinin açık ifadesidir.

Şehir, Bizans İmparatoru II. Nikephoros Phokas'ın 965 yılında yaptığı Çukurova seferine²⁶³ kadar Sugür şehri olarak görev yapmıştır.

3.26. Abbâsiye

Temel kaynaklara göre, Abbâsî sınırları içinde yer alan Abbâsiye adıyla kurulmuş birden fazla şehir veya yerleşim yeri olduğu görülmektedir. Abbâsîlere izafetle bu adla anılan yerlerin başında İfrikiye bölgesi olarak tanınan Kuzey Afrikada bulunan Abbâsiye şehri gelmektedir. Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775), Muhammed b. el-Eş'as'ın yerine İfrikiye valiliğine Hezârmerd diye tanınan Ömer b. Hafs b. Osman b. Kabîsa b. Ebî Sufra el-Atekî'yi vali olarak tayin etti. İfrikiye girdikten sonra savaşarak Berberilerin bulunduğu son noktaya kadar ilerledi. Orada Abbâsiye diye isimlendirdiği bir şehir kurdu. Ancak kurduğu bu şehir kendisinin ve ailesinin bir kısmının başka bir savaşta ölmesiyle bölge halkı tarafından yıkıldı.²⁶⁴

Bir diğer Abbâsiye şehri Kuzey Afrika'da bugünkü Tunus sınırları içinde Kayrevan'ın 5,5 km güneydoğusunda yer alan Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (ö. 158/775) Mağrib valisi, sonradan Ağlebîler'in kurucusu İbrâhim b. Ağleb tarafından 800 yılında kurulan Abbâsiye şehri

²⁶¹ İbnü'l-Esîr (1989), *el-Kamil Fi't-Tarih*, VI, 185.

²⁶² el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 195.

²⁶³ Ateş, Ali Osman (2002), "İlk Dört Asırda Adana ve Çevresinde Yaşayan Hadis Alimleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, Adana, s. 31; Yılmaz, Saim (2010), "Tarsus'un Müslümanlar Tarafından Fethi", s. 101; Bilgili, Ali Sinan (2011), "Tarsus", *DİA*, XL, 111.

²⁶⁴ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 266.

gelmektedir. İbrâhim b. Ağleb Abbâsiye şehrini kurarken önce Kasrûlebyad (beyaz saray)'ı yaptırmıştı. Daha sonra bu sarayın etrafına halkın ev yaptırmaları için izin verdi. Kasrûlagalibe ve Kasrûlkadîm isimleriyle de anılan şehrin etrafı surlarla çevrili ve beş kapı ile şehre girilmekteydi. Bir darphane, tıraz denilen hil'at dokuma atölyesi, Kayrevandaki Ulucami planı esas alınarak yapımında kireç ve tuğla, mermer sütunlarla desteklenen çam ağacından yapılan tavanı ile Cuma Camii²⁶⁵, hamamları ve çarşıları bulunan Abbâsiye şehir merkezinde askeri birliklerin teftiş edildiği genişçe bir meydan ve elçi kabulü için kullanılan Rusâfe Sarayı vardı. 877 yılında II. İbrahim döneminde Rakkâde şehrinin kurulmasıyla Abbâsiye şehri ikinci plana düşmüş, daha sonra tamamen ortadan kalkmıştır.²⁶⁶ 892 yılında vefat eden Belâzürî, kendi yaşadığı dönemde şehrin hala meskûn ve bakımlı olduğunu belirtmiştir.²⁶⁷

Abbâsiye adıyla anılan diğer şehir bugünkü Cezayir'in Konstantina vilayetinde Vâdi Barika ile Vâdi Beytam'ın ayrıldığı yaylada kurulmuştur. Roma İmparatorluğu döneminde tahrip olması nedeniyle Bizanslılar tarafından yeniden imar edildiği bilinen şehir Mûsâ b. Nusayr tarafından fethedilmiştir. Müslümanların egemenliğinde siyasi, ticarî ve askerî bakımdan önemli bir merkez ve döneminde Berberî isyanlarına karşı ileri bir karakol olmuştur. Günümüze sadece harabeleri ulaşan şehir Meşhur coğrafyacı İdrîsî (1100-1165) tarafından sulak bahçelerin ortasında güzel bir şehir olarak tasvir edilmektedir.

Her ne kadar şehir olmasa da Abbâsiye adıyla bilinen tarihi yerlerden bir diğeri Bağdat'ta kurulan, Abbâsilere nispetle bu adla anılan bir mahalle olup, burada Halife Seffâh adına 753 yılında bir dinar bastırılmıştır.²⁶⁸

3.27. Süğur ve Avâsım

Hz. Ömer döneminde Anadolu sınırlarına dayanan İslâm orduları nedeniyle Bizans İmparatoru tedbir amacıyla sınır bölgesindeki halkını iç bölgelere çekmiş, çekilen bu bölgelere

²⁶⁵ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 267.

²⁶⁶ Yıldız, Hakkı Dursun (1988), "Abbâsiyye", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, I, 56-57.

²⁶⁷ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 267. Abbâsiye adıyla anılan bir başka şehir Muhammed b. El-Ağleb b. İbrahim b. El-Ağleb tarafından 852 yılında Tahert yakınlarında kurulduğunu Belâzürî'den öğrenmekteyiz. Bkz. el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 268.

²⁶⁸ Yıldız, Hakkı Dursun (1988), "Abbâsiyye", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, I, 56-57.

Emevîler döneminde savunma amaçlı özel olarak iskân edilmiş müstahkem bölgeler kurulmuştur. Suğur adı verilen müstahkem kale ve şehirlerin güneyinde kalan kale ve şehirler ise Avâsım olarak adlandırılmıştır.²⁶⁹

Merkezi Maraş olan İslâm devletinin sınırlarının Hades, Zıbatra, Keysûm, Şimşat'ın yer aldığı kuzeydoğu istikametindeki Suğûru'ş-Şam ve merkezi Malatya olan Suriye sınırlarının korunduğu Suğûru'l-Cezeriyye idari bakımdan Suriyedeki Cündikınnesrîn'e bağlıydı. Büyük çoğunluğu bizanslılar tarafından tahliye edilen bu şehirlerde Emevîler döneminde bir takım imar faaliyetleri, yollar ve stratejik mevkilere kaleler yapılmış ve bazı yerlere askerler yerleştirilmiştir.²⁷⁰ Bizanslıların yıktığı eski bir kale olan Zıbatra, Halife Hârûnürreşid döneminde de tamir edilmiş ve bir kısım insanlar iskân edilmiştir. Halife Me'mûn döneminde tekrar Bizans saldırısı ile tahrip edilmesi üzerine Halifenin emriyle tekrar tamir ve tahkim edilmiştir. Zıbatra, Halife Mu'tasım döneminde de Bizans saldırısına uğramıştır.²⁷¹

Hız. Ebubekir döneminde Arap yarımadasının dışına yapılan ilk fetih hareketleri sonucu 634 yılında yapılan Yermuk Savaşı'nda Bizans orduları yenilmiş, Şam bölgesi fethedilmiştir. Şam'ın kuzeyine doğru yapılan fetihler Antakya'nın da fethedilmesiyle Anadolu'ya ulaşmıştır. Müslümanların Anadolu'yu fetih hareketiyle birlikte Toroslardan Erzurum'a kadar olan bölge Bizanslılar ile Müslümanlar arasında sınır oluşturmuştur. Emevî ve Abbâsî devletlerinin sınır hattı arkasında kalan Tarsus, Antakya, Maraş, Malatya ve Erzurum (Kalikala) şehirlerinin fethedilmeleri sonrası hudud bölgesi kaleleri haline gelmiştir.²⁷² Birçok tarihi kaynakta bir arada Suğur ve Avâsım kavramları kullanılmakta, Suğur şehirlerinin bir kısmı Avâsım olarak adlandırıldığı görülmektedir. (Ek-19)²⁷³ Corci Zeydan, Avâsım bölgesinin Şam bölgesinin Halep'ten İskenderun'a kadar yukarı bölgedeki Antakya, Kınnesrin ve Halep Bölgesini,

²⁶⁹ Avcı, Casim (2009), "Suğur", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXXVII, 473.

²⁷⁰ Hitti, Philip K.(1980), *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, I-IV, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, I, 317; Avcı, Casim (2009), "Suğur", XXXVII, 473; Yıldız, Hakkı Dursun (1991), "Avâsım", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, IV, 111-112; Duman, Abdullah (2017), "Halife Mu'tasım'ın Amorion/Ammûriye Seferi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 38, Van, s. 418.

²⁷¹ İbnü'l-Esîr (1989), *el-Kamil Fi't-Tarih*, V, 229.

²⁷² Bahadır, Gürhan (2011), "Ortaçağ Anadolu'sunda Türk-İslâm Medeniyetinin Oluşması", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 2011, Cilt 8, Sayı 16, Hatay, 113-126, s. 114-115.

²⁷³ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Arab-Byzantine_frontier_zone.svg (erişim: 21.10.2019)

Süğür'un ise Avâsımın arka bölgesinde Sümeysat (Adıyaman yakınları), Hısn-ı Mansur, Malatya, Maraş, Masisa (Çukurova), Adana ve Tarsus'u kapsadığını zikretmektedir.²⁷⁴

Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr Abdullah b. Muhammed b. Alî el-Hâşimî el-Abbâsî (ö. 158/775) döneminde sınır şehirlerinde imar faaliyetlerine önem verilmiştir. 758 yılında Massîsa şehrini Cebrâil b. Yahyâ'ya imar ettirmiş, burada bir de cami inşa ettirmiştir. Halife Mansûr, şehrin imarında bin kişiye mal dağıtmış ve daha önce Massîsalı olan birçok kişiyi yerleştirmiştir.²⁷⁵

Sınır hattı bölgesindeki şehirler İslâm orduları ve Bizans arasındaki savaşlar nedeniyle sıklıkla el değiştirmekte, şehirler ve kaleler tahrip olmaktadır.²⁷⁶ Halife Mansur'un Anadolu seferi için Malatya'ya yetmiş bin savaşçı ile birlikte gönderdiği iki komutandan birisi olan Hasan b. Kahtabe fethedilen bölgedeki Rumların tahrip ettiği yerleri altı ay içinde imar etmiştir. Bu bölgeye Kalûziye sarayını da inşa etmiştir.²⁷⁷ Aynı dönemde 756-757 yıllarında Malatya ve Kalikala, 758-759 yıllarında Adana yeniden tahkim ve tamir ettirilmiştir.²⁷⁸ Detayları zikredilmemekle birlikte imar faaliyetleri tamamlanınca Malatya'daki müslümanlar geri dönmüştür.²⁷⁹

Hârûnürreşîd, Halife Mehdî zamanında Mansur Kalesi'ni (Hısn-ı Mansur) yaptırmış ve oraya asker yerleştirilmiştir.²⁸⁰ Halife Hârûnürreşîd 787 yılında sınırları yeniden tahkim edildiği gibi Menbic, Dülûk, Ra'bân, Kûrûs, Antakya ve Tîzîn Kınnesrînden ayrılmış Avâsım adıyla müstakil bölge haline getirilerek askeri teşkilat bölgesine dâhil edilmiş ve savaş birlikleri yerleştirmiştir.²⁸¹ Aynı dönemde Tarsus, Aynizerbe ve Adana imar ve tahkim edilerek askeri birlikler iskân edilmiştir. Halife Me'mûn Bizans'a karşı bizzat kendisinin katıldığı üç sefer düzenlemiş, 832 yılında çıktığı üçüncü Bizans seferinde Bizans imparatoru mağlup edilmiş,

²⁷⁴ Balaban, Semih (2019), *Emevîler ve Abbâsîler Devrinde Tarsus (Kadı Tarsusî'nin Siyeru's-Sugur'una Göre)*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, s. 13.

²⁷⁵ İbnü'l-Esîr (1989), *el-Kamil fi't-Tarih*, V, 408.

²⁷⁶ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 317; Vefik ed-Dakdûkî,(1985), *el-Cündiyye fî Ahdi'l Devleti'l-Ümeviyye*, Beyrût, 208.

²⁷⁷ İbnü'l-Esîr (1986), *el-Kamil fi't-Tarih*, V, 408.

²⁷⁸ Üçok, Bahriye, (1968), *İslâm Tarihi Emevîler-Abbâsîler*, s. 83; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, V, 397.

²⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, V, 407-408.

²⁸⁰ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 223.

²⁸¹ Apak, Âdem (2015), *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Abbâsîler Dönemi)*, IV, 153.

Lü'lüe kalesi fethedilmiş, İmparatorun barış önerisi reddedilmiştir. Halife Me'mûn ertesi yıl oğlu Abbâs'ı Orta Anadolu'da Tyana (Bor, Kemerhisar) Kalesi'ni tahkim edip, müslüman nüfusun iskânı için göndermişti.²⁸² İbnü'l-Esîr'de Tuvâne olarak adlandırılan şehrin gelişmesini Halife Me'mûn emretmiş, oraya ustalar göndermiş, çeşitli binalar yaptırmış, korunması amacıyla şehre dış surlar ve kale yapılması talimatını vermiştir. Ayrıca burada iskân edilmek üzere bazı memleketlere mektuplar göndererek seçkin grupları iskân ettirmiştir. Buraya gelecekleri teşvik etmek için çeşitli imkânlar ve para tahsisatı yapmıştır.²⁸³

Bizans'a karşı savaşmak üzere (215/830) yılında harekete geçen Halife Me'mûn Tikrit, Musul, Nusaybin, Harran, Ruha, Menbic, Dâbık, Antakya, Masisa, Tarsus'dan geçtikten sonra Rum topraklarına ulaşmıştır. Halife Me'mûn Kurre kalesini stratejik planı gereği fethettikten sonra yıktırmıştır.²⁸⁴

Süğür bölgesi şehirleri dışında özellikle Akdeniz sahilindeki bazı şehir, kasabaları ve kalelerini Bizans ordularına karşı savunma amacıyla tahkim ve tamir ettirilmiştir²⁸⁵ buralara asker ve yerel nüfusun fazla olduğu yerlere farklı bölgelerden insan toplulukları iskân edilmiştir. Halife Mu'tasım zamanında müslümanların Bizans'a karşı en başarılı askeri harekât kabul edilen Amorion'un fethi ile sonuçlanan seferden sonra iskân politikası uygulanmadığı için büyük güçlükler sonucu elde edilen şehir tekrar Bizans'a terk edilmiştir.²⁸⁶

3.28. Kafkasya Tahkimatı

İslam orduları Hz. Ömer (rha) zamanında Suriye, Cezîre bölgesinin ardından Kafkasya'ya yönelik fetih harekâtını başarıyla sürdürdüler. Bizans yaşadığı siyasi ve ekonomik sıkıntılardan kurtulmak için bir çeşit eyalet yönetim sistemi olan Thema oluşumuna geçmiş ve yabancı asıllı askerlerin pahalıya mal olan maliyetlerinden bu şekilde kurtarmıştır. Bu

²⁸² İbnü'l-Esîr (1989), *el-Kamil Fi't-Tarih*, VI, 383; Prokopios (1990), *Bizans'ın Gizli Tarihi*, s. 454; Yıldız, Hakkı Dursun (1991), "Avâsım", *DİA*, IV, 111-112; Yıldız, Hakkı Dursun (1999), "Abbâsîler (Siyasi Tarih)", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, I, 36; Avcı, Casim (2009), "Sugür", XXXVII, 473.

²⁸³ İbnü'l-Esîr (1989), *el-Kamil Fi't-Tarih*, VI, 383.

²⁸⁴ Bozkurt, Nahide (1991), *Halife Me'mun Dönemi ve İslâm-Kültür Tarihindeki Yeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, s. 94.

²⁸⁵ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, s. 223.

²⁸⁶ Apak, Âdem (2015), *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Abbâsîler Dönemi)*, IV, 153.

yönetimsel değişiklikle şimdiye kadar ciddi bir savunmaya ihtiyaç duyulmayan Anadolu ve doğu sınırlarında taksimatlar oluşturulmuştur.²⁸⁷ Müslümanların ilerleyişi ile Kafkasya'nın güneyinde Ermeniyeye, Gürcistan ve Albanya Bizanslılar ve onların müttefiki Hazarlar ile Müslümanların savaş alanı haline gelmiştir. Hazarların Kafkasya'dan bölgeye inmek istedikleri, Sâsânîlerin savunma amacıyla ciddi tahkimatlar yaptığı anlaşılmaktadır.²⁸⁸

Emevîler döneminde müslümanlar Halife Abdülmelik'in oğlu Velid zamanında Halifenin kardeşi Mesleme b. Abdülmelik Hazar topraklarına girmiş ve çok sayıda kale ve şehri fethetmişti. Emevî'ler döneminde Kafkasya üzerinde müslümanların askeri faaliyetleri artmış, Sâsânîlerden beri devam eden sınır tutma sırası müslümanlara geçmişti.

Taberî, Hazarların Astarhan el-Harezmî önderliğinde Ermeniyeye ve Tiflis'e girip birçok masumu öldürüp, birçoğunu da esir aldıklarını rivayet etmektedir.²⁸⁹ İslâm orduları yenilgiye uğratılınca, ordu Berze üzerinden el-Bab'a gönderilmiştir. Buranın tamir ve tahkimi yapılmış, Kank denilen dağa kadar sur ve muhtelif kapıların inşası emri de verilmiştir.²⁹⁰

Halife Mehdî döneminde İslam fetihleri doğuda Semerkand'a kadar ulaşmış, Semerkand çevresine sur inşaa edilmiş, şehrin çevresine hendekler kazılarak şehrin tahkimatı sağlanmıştır.²⁹¹

Halife Hârûn Reşîd döneminde Abbâsîler en geniş sınırlarına ulaşmıştı. Hazarların 799 yılında Kuzey sınırında İslam ordusu ile yaptığı son savaştan sonra ticari ilişkiler büyümüş ve artmıştır.²⁹² Ancak 9. yy. sonlarına doğru bölgede etkisi azalan Abbâsî hâkimiyeti yerine çeşitli şehirlerde bölgesel devletler kurulmuş, etkin yapıda esaslı değişiklikler olmuştur.²⁹³

Halife Mansur zamanında Ermeniyeye Bölgesindeki depremde yıkılan Versân şehri ve şehrin suru Abbâsî devletinin değişik yerlerinde yaptığı imar faaliyetleri ve yaşadığı dönemde

²⁸⁷ Güçlüay, Sezgin (2013), *Bizans İmparatorluğunda Toprak Sistemi İçerisinde Themalar (IV-VII. Yüzyıllar)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Cilt IX, Sayı 1, Elazığ, s. 79.

²⁸⁸ Erkoçoğlu, Fatih (2012), *Arap-Hazar İlişkileri*, Ankara, 141-161.

²⁸⁹ Taberî (1990), IV, 477, 482; İbnü'l-Esîr (1989), *el-Kamil Fi't-Tarih*, III, 591, 594.

²⁹⁰ İbn A'sem Ebu Muhammed Ahmed el-Kufî (öl.314/926) (1986), *el-Fütûh*, Beyrut, I-VIII, VII-VIII, 394, 395.

²⁹¹ İbnü'l-Esîr (1989), *el-Kamil Fi't-Tarih*, VI, 44.

²⁹² Şimşirgil, Ahmet (2017), *Büyük Doğuş, Türklerin İslâmiyeti Kabulü, Otağ-I*, Timaş Yayınları, İstanbul, 81.

²⁹³ Saleh Muhammedoğlu Aliev (2001), "Kafkasya (Tarih)", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXIV, 159.

hayırseverliği ile bilinen Halife Hârûnürreşîd'in hanımı Zübeyde Hanım tarafından yaptırılmıştır.²⁹⁴

Abbâsîlerin ilk halifesi Ebûl-Abbâs döneminde Hazarlarla yapılan savaşlar kesintiye uğradığından herhangi bir fetih hareketi gerçekleşmemiştir.²⁹⁵ Halife Mansûr, Yezîd b. Üseyd es-Sülemî'yi Ermeniye'ye, Yezîd b. Hâtim'i Azerbaycan'a vali olarak tayin etmiştir. Emevîlerin çöküşü ile elden çıkan el-Lan kapısı Yezid tarafından yeniden fethedilmiş, buraya divan defterlerine kayıtlı askerler yerleştirilmiştir. Halife Mansur'un talimatıyla fethedilen bir başka belde es-Sannariye halkını da haraç ödemeye mahkûm etmiştir.²⁹⁶ Burada yaşayan müslümanların can ve mal güvenliğini artırabilmek için Halife Mansûr'un emriyle kaleler tamir ettirilmiş, tahkimat yapılmıştır.²⁹⁷ Maverâünnehir'de ticaret yollarında menziller ve sınır hattındaki bölgelerde, Horasanda askeri amaçlı müstahkem yapı olarak bilinen çok sayıda ribat inşa edilmiştir. Sayıyı belirtmek için söylemek gerekirse Beykend sınırları içinde 854 yılı öncesinde 1000'den fazla ribat olduğu, ilerleyen dönemde ise tüm Maverâünnehirde bu sayının 10000'den fazla olduğu rivayet edilmiştir. Bununla birlikte İran ve Maverâünnehirdeki ribâtlar 9. yy. sonlarına doğru askeri hüviyetini terkedip, dinî ve tasavvufî bir forma dönüşmüştür.²⁹⁸

²⁹⁴ Erkoçoğlu, Fatih (2012), *Arap-Hazar İlişkileri*, Ankara, 147.

²⁹⁵ Apak, Âdem (2015), *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Abbâsîler Dönemi)*, IV, 61

²⁹⁶ el-Belâzürî (2013), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihi*, s. 295; İbn A'sem el-Kufî, Ebu Muhammed Ahmed (ö.314/926)(1395/1975), *Kitabü'l-Fütûh*, I-VIII, Darü'n-Nedveti'l-Cedide, Beyrut, ts., VIII, 211-213.

²⁹⁷ Mirza A. Kazem Beg (1851), *Derbend-Nâme, or The History of Derbend*, (Translated A Select Turkish Version and Published With The Texts And With Notes), St. Petersburg, s. 117-118.

²⁹⁸ Yiğit, İsmail (2008), "Ribât", *DİA*, XXXV, 77

4. SONUÇ

Abbâsîler 500 yılı aşkın bir süre hüküm sürmüş, tarihte derin izler bırakmış, tevarüs ettiği geleneği önemli ölçüde devam ettirmiş, kimi zaman kendi özelini ortaya koymuş önemli bir tarihi aktördür. Coğrafi, sosyal, kültürel, ekonomik ve askeri yönleriyle Abbâsîleri tanımak ve anlamak için çok sayıda çalışma ve akademik araştırmaya konu olmuştur. Bizim çalışmamız da yeterince akademik ilgi görmeyen Abbâsîlerin İmar faaliyetleri üzerine olmuştur.

Abbâsîler ilk dönemi 750-836 yılları arası inşa edilen mimari eserlerinden günümüze yok denecek kadar az ulaşmış olup, mevcut eserler ise dönem hakkında fikir sahibi olabileceğimiz detaylardan yoksundur. Çalışmanın bu zorluğu nedeniyle araştırmamız kapsamındaki Abbâsî dönemi mimari eserler hakkındaki bilgiyi, edebi ve tarihi temel kaynaklar üzerinden yapılmıştır.

Çalışma sınırlarımız kapsamında, Abbâsîlerin ilk dönemi olarak adlandırılan Sâmerâ dönemine kadar Abbâsî halifelerinin imar faaliyetleri ele alınmıştır. Bu faaliyetlerin başında Bağdat ve Sâmerâ şehirlerini kurmaları yönetim merkezi olarak kullanılmaları açısından önemli bir faaliyettir. Çünkü yönetimin Şam'dan Bağdat'a geçmesi, yalnız siyasi bir olay değil, aynı zamanda kültürel ve sanatsal bakımından da büyük değişikliklere zemin hazırlamıştır. Kaynaklarda bu konuda oldukça geniş malumat bulunmaktadır.

Araştırmamıza dayanak olan problemin Abbâsî dönemini tevarüs ettiği Emevî dönemi ile karşılaştırmalı olarak ortaya çıkarılmıştır. Böylece önemli bir kırılma noktası olan Sâmerâ dönemine kadar imar faaliyetlerini öncesiyile, sonrası ile karşılaştırılarak akademik bakış açısıyla gözler önüne serilmiştir. Bağdat, Rusâfe (birçok yerde bu adla şehirler bulunmaktadır.) gibi şehirler ele alınan dönemde kurulmuş olmakla birlikte Mekke, Medine, Kudüs, Musul, Şam gibi birçok şehir Abbâsîlerden önce varlığı bilinen ve çok sayıda imar faaliyeti yapılmış şehirlerdi. Bu çalışmayla bu şehirlerde geçmişten gelen imar faaliyetlerinin kimi zaman tamir, kimi zaman yeniden inşası ortaya konulmuştur.

Abbâsîleri imar, inşa ve tamir faaliyetlerine iten çeşitli sebepler olmuştur. Siyasi, sosyal, ekonomik, askeri ve dini ihtiyaçlar imar faaliyetlerinin öncelik, yer ve zamanında belirleyici olmuştur. Bu faaliyetler yapılırken zaman zaman engellerle karşılaşmış, Bağdat'ın kuruluşunda ara verilmesi, Kâtûl şehrinin kurulmasında olduğu gibi gerçekleştirilemediği de olmuştur.

İslâm medeniyetine ait şehirlerin kurulması veya geliştirilmesinde fethedilen coğrafyadaki kültürel unsurların etkisi inkâr edilemez. Başta fetihler olmak üzere, kültürel unsurlar, ticaret yollarına olan yakınlık, Emevîler döneminde başlayan Abbâsîler döneminde hızlanan tercüme faaliyetleri toplumun kültürel, sosyal, askeri ve siyasi unsurlarında tesir ettiği gibi mimari olarak da yakın coğrafyadaki devletlerin etkisi olmuştur. Emevî şehirlerinin Bizans veya Romalılardan, Abbâsî şehirlerinin de Sasanilerden etkilendiği ağırlıklı olarak belirtilmekle birlikte çalışmamız kapsamında, araştırma konumuz içerisinde yer alan dönemde şehir mimarisinin çeşitli unsurlarında Bizans etkisi de görülmüştür.

Oluşum ve gelişim yönünden ele aldığımız Abbâsî şehirlerinin gelişim süreçlerinin bir benzeri Anadolu şehirlerinin kuruluş ve gelişmesinde de görülmüştür. Bu benzerliğin temel nedeninin sadece coğrafi yakınlık olmadığını söyleyebiliriz.

Resmî devlet işleri, halife ve aile efradının ikametgâhı özellikleri yanında bir çeşit hükümet konağı olarak kullanılan halife saraylarında yürütülmüştür. Abbâsî sarayları İslâm şehirciliğinin ilk örnekleri olarak kabul edilen Emevîler dönemi halife saraylarının devamı niteliğindedir. Bunun ilk örneği diyebileceğimiz Halife Mansur Bağdat'ın kuruluşunda şehrin merkezine Cuma mescidi ile birlikte Emevî geleneğine uygun olarak Kubbetü'l-Hadrâ sarayını yaptırmıştır. Bağdat şehrinin inşa örnekleme ile görüyoruz ki, Abbâsîler de klasik İslam geleneğinde yer alan merkezde mescid-i cuma ya da mescid etrafında ticaret hanelerin ve pazarların bulunduğu şehirleşme modelini kullanmışlardır.

Abbâsî medeniyeti imar faaliyetlerinde bulunduğu coğrafyadan teknik ve üslup olarak etkilenmiş olmasıyla birlikte başta Bağdat şehri olmak üzere çağdaşı olsun olmasın yakın coğrafyadaki diğer medeniyetlere esin kaynağı olmuştur.

Araştırmalarımızda ortaya çıkan sonuçlardan bir başkası da Halifelerin ve Abbâsî hanedanı mensuplarının Haremeyn'e hizmetleridir. Kutsal emanetler ve mekânlara karşı, bazı halifeler veya yakınları tamir ve genişletme faaliyetleri, bazıları tezyin altın ile süsleme, bazıları su temini, bazıları ihtiyacı karşılayıp vakfetme şeklinde tazim ve hürmetlerini göstermişlerdir.

Araştırmamızda görüldüğü kadarıyla çeşitli dini, sivil, askeri yapıların bazılarının günümüze kadar ulaşmıştır. Çünkü kimi zaman iç çekişme, savaş, coğrafi şartlar veya doğal afetler bahsi geçen binaların, kalelerin, camilerin vd. büyük oranda günümüze kadar gelmesini engellemiştir.

Abbâsî halifeleri başta olmak üzere idareciler şehirlerin İslamlaştırılması, iskânı, savunma ihtiyacı veya ıslahı başta olmak üzere çeşitli amaç ve ihtiyaçlarla kimi zaman büyük kanal açma işleri ile ilgilenmişler, kimi zaman mescid yapımı, kimi zaman bend ya da miyâs(su taşkını önleme), kimi zaman tersane yapmışlardır. Hem askeri yapılara, hem sivil yapılara hem de dini yapılara bu dönemde oldukça fazla örnek bulmak mümkündür. Ancak tüm bunların yanı sıra Ühaydır Sarayı (Kasrû'l-Ühaydır), Atşan Sarayı (Kasrû'l-Atşân), Hâkan Sarayı (el-Cevsaku'l-Hâkânî) gibi çok sayıda kasr, saray veya köşk yapımı da Abbâsî dönemi boyunca öne çıkan mimari faaliyetlerdendir.

Erken dönem Abbâsî halifeleri ve idarecileri İslam tarihinde önemli imar faaliyetleri ile öne çıkmaktadır. O dönemde yapılan ve bir kısmı halen günümüze kadar ayakta kalan Abbâsî eserleri, aynı zamanda kendilerinden sonra ki nesillere örnek olmuştur. Halife Me'mûn'un 825 yılında Mekke'nin aşağısında Seniyye, Ecyadeyn ve Vâsıt halkının su sıkıntısını gidermek için ilave beş havuz daha yaptırması örnek gösterilebilir.

Araştırma kapsamını aştığından dolayı Sâmerî dönemi ve sonrası Abbâsîlerin imar faaliyetleri başka bir çalışmaya bırakılmıştır. Bu çalışmamızın bir başka önemli yönü de ileride yapılacak bunun gibi çalışmalara bir zemin olacağıdır. Ayrıca bir başka temennimiz ise Abbâsîler dönemi tüm kalıntıların bir proje çerçevesinde kitaplaştırılıp, dijital olarak görüntülenebilirse gelecek nesillere aktarılmasında önemli kaynak olacaktır.

Abbâsî Halifesi Me'mûn'un Bizans ile sınır şehri Tarsus'un ve Tyana'nın (Bor, Kemerhisar) imar ve inşaaındaki kararlılığı, şehirleşme ve imar faaliyetlerinin Abbâsîlerce ne denli önemsendiğini göstermektedir. Sadece bir saray, köşk, kale, sur, mescid veya bina vb. inşası olmadığını buralarda yapılacak imar ve iskân çalışmalarının devletın bekası açısından da değerlendirildiğinin açık ifadesi olmuştur.

5. KAYNAKÇA

Abdullah Kâmil Musa (2002), *el-Abbâsîyyun ve Asarihim el-Mi'mariyye fi'l-Irak vel Mısır ve Afrikiyya*, Da'rul-Afaku'l-Arabiyye, Kahire.

Abdülazîz ed-Dûrî (1991), “Bağdat”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, IV, 425-433.

Abdülazîz ed-Dûrî (1995), “Enbâr”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XI, 171. (Abdülazîz ed-Dûrî (1995), TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/enbâr> (erişim: 21.10.2019).

Abdülaziz ed-Dûrî (2004), “Abbâsî Propaganda Sürecinde ve Abbâsîlerin İlk Asrında Mehdî Tasavvuru”, Çev. Bahaüddin Varol, *İSTEM Dergisi*, Konya, 219-231.

Afyoncu, Erhan (2009), “Sokullu Mehmed Paşa”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXVI, 354-357.

Ahmed b. Ebi Yakub b. Cafer (ö. H.292)(1358), *Tarihu'l-Yakubi*, I-III, Matbatü'l-Ğura, Necef.

Ahmed Cevdet Paşa (1981), *Kısas-ı Enbiyâ Ve Tevârih-i Hulefâ*, Çile Yay., İstanbul

Ahmed Cevdet Paşa (h.1301), *Tarih-i Cevdet*, I-XII, Matbaa-i Osmaniyye, İstanbul.

Ahsan, Muhammad Manazir (1979), *Social Life Under the Abbasids 170-289 AH/786-902 AD*, Longman, London.

Aksu, Ali (2007), *Mervan b. Muhammed ve Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, Kitabevi, İstanbul.

Apak, Âdem (2015), *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Abbâsîler Dönemi)*, I-IV, 7. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul.

Ateş, Ali Osman (2002), “İlk Dört Asırda Adana ve Çevresinde Yaşayan Hadis Alimleri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, Adana, s. 31.

Avcı, Casim (2002), “Kudüs”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXVI, 327-329.

Avcı, Casim (2006), “Mu'tasım-Billâh”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXXI, 380-382.

Avcı, Casim (2009), “Kûfe”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXVI, 339-342.

- Avcı, Casim (2009), “Sugür”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXXVII, 473.
- Aycan, İrfan (1996), “Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfî”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XIV, 427-428.
- Aydın Çelik-Taner Yıldırım (2013), “Abbâsîler Dönemi Bağdat Çarşıları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Fırat University Journal of Social Science*, Cilt 23, Sayı 1, Elazığ, ss. 241-253.
- Ayık, Hasan (2010), “Bir Kültür Değişimi Örneği Olarak Halife Me'mûn Dönemi ve Tarsus”, *Türk-İslâm Kültür ve Medeniyetinde Tarsus Sempozyumu Bildiri ve Müzakereler 28-30 Mayıs 2010*, TDV Yayınları, Ankara, ss. 37-50.
- Aykaç, Mehmet (1993), *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Aykaç, Mehmet (1997), *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Aykaç, Mehmet (2018), “Abbâsî Devleti'nin İdari Yapısı”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Abbâsîler-II*, I-XV, Edt. Mehmet Şeker, Siyer Yayınları, İstanbul, Cilt VI, 13-46.
- Bahadır, Gürhan (2011), “Ortaçağ Anadolu'sunda Türk-İslâm Medeniyetinin Oluşması”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 2011, Cilt 8, Sayı 16, Hatay, ss. 113-126.
- Bakır, Abdulhalik (1992), “Basra”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, V, 108-111.
- Bakır, Abdulhalik (2011), “Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hîre”, *Uluslar Arası Dördüncü Orta Doğu Semineri-İlkçağlardan İslâmiyetin Doğuşuna Kadar Orta Doğu-Elazığ 29-31 Mayıs 2009 Bildiriler*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 29-55.
- Bakırer, Ömür (2000), *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Anadolu Mihrablari*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 9.

- Balaban, Semih (2019), *Emevîler ve Abbâsîler Devrinde Tarsus (Kadı Tarsusî'nin Siyeru's-Sugur'una Göre)*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Baltacı, Cahit (2014), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Bammate, Haidar (1975), *İslâmın Çehresi*, Çev. Osman Fehmi Giritli, Sancak Yayınları İstanbul.
- Bardakoğlu, Ali (1997), "Hanefî Mezhebi", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XVI, 1-21.
- Beksaç, Engin (1993), "Damgan Târîhâne Camii", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, VIII, 455-456.
- Beksaç, Engin (1995), "Emevîler", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XI, 104-108.
- Bezer, Gülay Öğün (2007), "Rakka", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXXIV, 432-433.
- Bilge, Mustafa L. (1991), "Aynizübeyde", *DİA*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, IV, 279-280.
- Bilgili, Ali Sinan (2011), "Tarsus", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XL, 111-114.
- Bozkurt, Nahide (2017), *Abbâsîler (750-1258)*, 3. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Bozkurt, Nahide (1991), *Halife Me'mûn Dönemi ve İslâm-Kültür Tarihindeki Yeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, ss. 1-176.
- Bozkurt, Nahide (1997), "Hârûnürreşîd", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XVI, 258-261.
- Bozkurt, Nahide (2000), *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- Bozkurt, Nahide (2003), "Mehdî-Billâh", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXVIII, 377-379.
- Bozkurt, Nahide (2004), "Me'mûn", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXIX, 101-104.

- Bozkurt, Nebi (2002), “Kubbetü’s-Sahra”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXVI, 304-308
- Bozkurt, Nebi (2002), “Medrese”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXVIII, 323-327.
- Buhll, Frantz (1987), “Hire”, *MEBİA*, İstanbul, V, 536-537.
- Can, Yılmaz (1995), *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı (H. I-III/M. VII-IX Yüzyıl)*, TDV Yayınları, Ankara,
- Can, Yılmaz (2013), “İslâm Medeniyetinde Şehirleşme ve Mimari”, *VI. Dinî Yayınlar Kongresi (İslâm, Sanat ve Estetik)*, İstanbul, ss. 417-434.
- Cansever, Turgut (2006), *İslâm’da Şehir ve Mimari*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Clot, André (2007), *Harun Reşid ve Abbâsiler Dönemi*, Çev. Nedim Demirtaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Corci Zeydan (2010), “İslâm Şehirleri”, Yay. Haz. Adem Efe, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Edt. Naci Bostancı, Yıl 6, Sayı 23, Ankara, ss. 87-98,
- Corci, Zeydan (1971), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-II, Çev. Zeki Meğamiz, Neşir: Mümin Çevik, Doğan Güneş Yayınları, İstanbul.
- Çam, Nusret (2008), *İslâm’da Sanat Sanatta İslâm*, Akçağ Yayınları, İstanbul.
- Çevik, Adem (2009), “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, LIV, Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı-I, XXXIII, İstanbul, ss. 35-64.
- Demirci, Mustafa (2003), “İslâm’da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri”, *İSTEM Dergisi*, Yıl 1, Sayı 2, Konya, ss. 129-146.
- DİA* (Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, Ankara.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (İlmi Müşavir ve Redaktör Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul: Çağ Yayınları, I-XV+I, (1986).
- Duman, Abdullah (2017), “Halife Mu’tasım’ın Amorion/Ammûriye Seferi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 38, Van, ss. 413-442.
- el-Belâzürî (2013), Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî (ö. 279/892-93), *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihî*, Çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul.

- el-Ezrakî (2017), Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullah (ö. 219/834), *Ahbâru Mekke*, Çev. Yunus Vehbi Yavuz, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- el-Ezrakî (1980), Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdullah (ö. 219/834), *Kâbe ve Mekke Tarihi*, Çev. Yunus Vehbi Yavuz, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Ekinci, Abdullah (2013), "İslâm Şehrinde Bir Sosyo-Kültürel Merkez: Mirbad", 2. *Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya, 142-147.
- Elisséf, Nikita (2010), "İslâm Şehri: Fizikî Plan", *İslâm Şehri*, Edt. Robert Bertram Serjeant, Çev. Elif Topçugil, İz Yayıncılık, İstanbul, ss. 113-130.
- Erdoğdu, A. Teyfur (2011), "Tarih Yazıcılığında Gerçek (Realite)-Hakikat (Verite) Sorunsalı", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu (Ankara 2010) Bildiriler Kitabı*, Edt. Mehmet Öz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 31-40.
- Ergun, Hatice Küpra (2002), *Abbâsî Başşehri Samerra ve Abbâsî Tarihinde Sâmerâ Dönemi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya
- Erkoçoğlu, Fatih (1999), *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Erkoçoğlu, Fatih (2011), "İmar Faaliyetleri", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Edt. İrfan Aycan, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, s. 87.
- Erkoçoğlu, Fatih (2012), *Arap-Hazar İlişkileri*, Ankara, 141-161,
- Ertuğ, Zeynep T. (2009), "Saray", *DİA (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXVI, 117-121.
- et-Taberî (1939), Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî (ö. 309/923), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, I-XII, Matbatü'l-Hüseyniye, Mısır.
- et-Taberî (2000), Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî (ö. 309/923), *Târîh-i Taberî*, I-IV, Sağlam Yayınevi, İstanbul, 450.
- et-Taberî (1990), Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî (ö. 309/923), *Cami'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I-XII, thk. Muhammed Abdullatif, Matbaatü'l-Hüseyniye, Kâhire.

- Eyice, Semavi(1991), Amr b. Âs Camii, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, III, 81-83.
- Eymen Fuâd Seyyid (2000), “İskenderiye”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXII, 574-576.
- Eymen Fuâd Seyyid (2001), “Kahire (Kuruluşu ve Osmanlı Öncesi)”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XIV, 173-175.
- Eyüp Sabri Paşa (1301–1306/1883-1888), *Mir’âtü'l-Haremeyn*, I-V, Bahriye Matbaası, İstanbul.
- Eyüb Sabri Paşa (2000), Kâbe ve Mekke Tarihi (Mir’ât-ı Mekke), (Sad: Osman Erdem), Osmanlı Yayınevi, s.463-473.
- Fayda, Mustafa (1992), “Bedevî”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, V, 311-317.
- Fayda, Mustafa (1998), “Hulefâ-yi Râşidîn”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XVIII, 324-328.
- Fayda, Mustafa (2017), “Hz. Ömer ve Halifelik Dönemi (634-644)”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, Edt. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara, ss. 247-267.
- Gözütok, Şakir (2012), *İslâm'ın Altın Çağında İlim*, Nesil Yayınları, İstanbul, s.296.
- Güçlüay, Sezgin (2013), *Bizans İmparatorluğunda Toprak Sistemi İçerisinde Themalar (IV-VII. Yüzyıllar)*, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt IX, Sayı 1, Elazığ, ss. 63-89,
- Güner, Ahmet (1992), *Büveyhîler'den Adudu'd-Devle ve Dönemi (338-372/949-983)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, ss. 1-231.
- Gündüz, Ahmet (2006), “Musul (Osmanlılar Dönemi)”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXXI, 363-367.
- Güzel, Ahmet (2012), *Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr*, Kitap Dünyası Yayınları, Konya.
- Hakyemez, Cemil (2007), “Abbâsî Devletine Yönelik Ali Oğulları veya Şîi Tehdidi”, *Atatürk Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, Erzurum, ss. 327-341.
- Halaçoğlu, Yusuf-Mehmet Akif Aydın (1993), "Cevdet Paşa", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, VII, 443-450. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cevdet-pasa> (08.01.2020).

- Hassan S. Khalilieh (1999), "The Ribât System and Its Role In Coastal Navigation", *Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)*, Volume 42, Issue 2, Nederland, pp. 212-225.
- Heidemann, Stefan (2006), "The History of the Industrial and Commercial Area of Abbasid al-Raqqa, Called al-Raqqa al-Muhtariqa." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, London, Vol. 69, No. 1, 33-52.
- Hichem Djait (1986), *Al-Kufa: Naissance De La Ville Islamique*, G.P. Maisonneuve et Larose, Paris.
- Hitti, Philip K. (1980), *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, I-IV, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Hizmetli, Mustafa (2018), "Abbâsilerde Saraylar ve Saray Hayatı", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Abbâsiler-II*, I-XV, Edt. Mehmet Şeker, Siyer Yayınları, İstanbul, VI, 319-356.
- Hizmetli, Mustafa (2017). "Abbâsilerde Hisbe ve Muhtesib: Bağdat Örneği", *Journal of History Culture and Art Research*, 6(6), 425-443.
doi:<http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v6i6.1219>;
- Hizmetli, Mustafa (2018), "Abbâsilerde Dönemi Ticaret Hayatı", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Abbâsiler-II*, I-XV, Edt. Mehmet Şeker, Siyer Yayınları, İstanbul, VI, 153-214.
- Huncan, Ömer Soner (2007), "X-XIII. Yüzyıllarda Orta Asya'da Türkler ve İslâm (Nümizmatik Veriler ve İslâm Kaynaklarına Göre)", 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Kitabı*, Ankara, ss. 1615-1629.
- Hüseyin Ali ed-Dâkuki (1998), "Hîre", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XVIII, 122-124.
- İbn A'sem el-Kufi, Ebu Muhammed Ahmed (ö.314/926)(1395/1975), *Kitabü'l-Fütûh*, I-VIII, Darü'n-Nedveti'l-Cedide, Beyrut, ts.
- İbn Kesîr (1997), İmadüddin Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer (ö. 774/1373), *el-Bidaye ve'n-Nihaye fi't-Tarih*, I-XIII, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Matbatu Hicr, Kahire.
- İbnü'l-Esîr (1989), Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kamil Fi't-Tarih*, I-XII, Çev. Abdullah Köşe, Bahar Yayınları, İstanbul.

- İbnü'l-Fakih (1992), Ebi Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedani (ö. 398/1008), *Muhtasar Kitabu'l-Buldan*, neşr: M. J. de Goeje, Leiden 1885 (Frankfurt 1992).
- İnalçık, Halil (1995), "İstanbul: Bir İslam Şehri", Çev. İbrahim Kalın, *İslâm Tetkikleri Dergisi*, Prof. Dr. Nihad M. Çetin Hatıra Sayısı, İstanbul Üniversitesi Edebiyatı Fakültesi Yayınları, C. IX, İstanbul, 243-268.
- Kafesoğlu, İbrahim, (1963), "Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik", *Tarih Dergisi*, Cilt 13, Sayı 17-18, s. 1-16.
- Kadir Kan (2010), *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa
- Kan, Kadir (2014), "Abbâsî Sarayında Hayırsever ve Entelektüel Bir Hanımefendi: Zübeyde Bt. Câfer", *İSTEM Dergisi*, Yıl 12, Sayı 23, Konya, ss. 143-168.
- Kan, Kadir (2016), "Abbâsî Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri", *Bilimname*, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, C. 30, S. 1, Kayseri, ss. 97-138.
- Karabulut, Serdar (2018), "İlk İslâm Şehirlerinde Çarşı ve Pazarlar", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, Siirt, ss. 147-165.
- Kavas, Ahmet (2012), "Tunus (şehir)", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XLI, 400-404.
- Kaya, Mahmut (1992), "Beytülhikme", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, VI, 88-90.
- Keleş, Mahmut Recep (2015), "*Ortaçağ Kültür Tarihi Kaynağı Olarak İbn Hallikan'ın Vefeyatü'l-A'yân*", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Keppel Archibald Cameron Creswell (1940), *A Short Account of Early Muslim Architecture*, - Oxford Press, Oxford.
- Kök, Bahattin (2003), "Samerra'nın Kuruluşu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 19, Erzurum, ss. 7-48.
- Kuban, Doğan (1965), *Anadolu-Türk Mimarisi Tarihi I*, İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, İstanbul.
- Kuban, Doğan (1968), "Anadolu - Türk Şehri: Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler" *Vakıflar Dergisi*, VII, Ankara, ss. 53-73.

Kur'an-ı Kerim, A'râf Suresi, 7/128.

Kurt, Hasan (2004), "Mervan II", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXIX, 227-229.

Kurtuluş, Rıza (2002), "Kâşân", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXV, 3-4.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri-Bozkurt, Nebi (2003), "Medine", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXVIII, 305-311.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri-Bozkurt, Nebi (2004), "Mescid-i Harâm", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXIX, 273-276.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri (2010), "Tâif", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXXIX, 443-447.

Louis Massignon (2006), *Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, Çev. İsmet Birkan, Ardıç Yayınları, Ankara.

Markus Hattstein-Peter Delius (2007), *İslâm Sanatı ve Mimarisi*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Literatür, İstanbul.

Mango, Cyril (2006) *Achitecture Byzantine / Bizans Mimarisi*, Electa/Rizzoli, New York, Çev. Mine Kadiroğlu, Özel Basım, Ankara.

Mez, Adam (2000), *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, Çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul.

Michon, Jean-Louis (2010), "İslam Şehri; Dini Kurumlar", *İslâm Şehri*, Edt. Robert Bertram Serjeant, Çev. Elif Topçugil, İz Yayınları, İstanbul, ss. 13-48.

Miquel, Andre (1991), *İslâm ve Medeniyeti*, Çev. Ahmet Fidan, Hasan Menteş, Birleşik Yayınları, Ankara, s. 151.

Mirza A. Kazem Beg (1851), *Derbend-Nâmeh, or The History of Derbend*, (Translated A Select Turkish Version and Published With The Texts And With Notes), St. Petersburg.

Myriam Rosen-Ayalon (2006), "The White Mosque of Ramla: Retracing Its History", *Israil Exploration Journal*, Vol. 56, No. 1, Kudüs, 67-83.

Naşabî, Hişam (2010), "İslâm Şehri: Eğitim Kurumları", *İslâm Şehri*, Edt. Robert Bertram Serjeant, Çev. Elif Topçugil, İz Yayıncılık, İstanbul, 83-113.

- Northedge, Alastair (2017), "Early Islamic Urbanism", *A Companion to Islamic Art and Architecture*, ed. Gülru Necipoğlu and Finbarr Barry Flood (Hoboken, N.J.: John Wiley, 2017), 155-176.
- Özaydın, Abdülkadir (2006), "Müntasır Billah" *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXXII, 24-25.
- Özaydın, Abdülkadir (2007), "Razi Billah" *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXXIV, 489-490.
- Özaydın, Abdülkerim (1991), "Asr-ı Saâdet", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, III, 501-502.
- Özaydın, Abdülkerim (2006), "Mühtedi Billah", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXXI, 527-528.
- Özaydın, Abdülkerim (2006), "Müstain Billah", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXXII, 112-113.
- Özaydın, Abdülkerim (2009), "Seyfüddeve el-Hamdani", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXXVII, 35-36.
- Özçelik, İsmail (1993), *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler*, Nobel Yayıncılık, Ankara.
- Özdemir, Şuayip (2001), "İslâm'ın İlk Dönemlerinde Hapishanelerin Doğuşu, Kurumsallaşması ve İşlevleri", *Tabula Rasa*, Yıl 1, Sayı 3, Isparta, 97-107.
- Özer, Murat (2018), "Bağdat'ın Kültürel Mirası ve Sanat Eserleri", *4. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, İstanbul, ss. 591-614.
- Özkuyumcu, Nadir (2002), "Kayrevan", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XXV, 88-89.
- Prokopios (1990), *Bizans'ın Gizli Tarihi*, Çev. Orhan Duru, Ada Yayınevi, İstanbul.
- Saad A. Rashid (1994), "Derbizübeyde", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, IX, 166.
- Sahillioğlu, Halil (1991), "Antakya", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, III, 228-232.
- Saleh Muhammedoğlu Aliev (2001), "Kafkasya (Tarih)", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXIV, 158-160.

- Sâmî es-Sakkâr (2006), “Musul”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXXI, 361-363.
- Sami es-Sakkâr (2007), “Remle”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXIV, 560.
- Sarah B. Samadi (2008), “Abbâsî Hâkimiyeti Döneminde Bağdat’ın Sosyal ve Ekonomik Hayatından Görünümler”, Çev. Ahmet Turan Yüksel, *İSTEM Dergisi*, Yıl 6, Konya, ss. 241-249.
- Sarı, Yasemin (2013), *Müstansır-Billâh ve Dönemi (623-640/1226-1242)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Sarıçam, İbrahim (2017), “Hz. Peygamber Dönemi”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, Edt. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara, 43-228.
- Sarıçam, İbrahim -Seyfettin Erşahin (2008), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara.
- Selen, H. Sadi (Eylül 1936-Şubat 1937), “İslâm Coğrafyacılarına Göre Antakya”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Edt. M. Fuad Köprülü, Cilt 8, Sayı 43-48, Ulus Basımevi, Ankara, ss. 431-433.
- Serjeant, R.B. (1997), *İslâm Şehri*, Çev. Elif Topçuğil, 2. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz (2015), *Bilimin Yitik Şehri Cündişapur*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz (2007), “Tarih Üzerine Notlar”, *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, Cilt 4, İstanbul, 9-17.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz (2015), “Mahfuzât: Müslümanların Şehit Coğrafyası Endülüs”, *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, s. 12.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz (2012) “Vâsıt”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XLII, 541-544.
- Şeşen, Ramazan (1993), “Dârülhilâfe”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, VIII, 538-539.
- Şimşirgil, Ahmet (2017), *Büyük Doğuş, Türklerin İslâmiyeti Kabulü, Otağ-I*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Terzi, Mustafa Zeki (1989), “Emevîler ve Abbâsîler Zamanında Malatya Hudut Garnizonu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun, Sayı 3, ss. 108-118.

- Terzioğlu, Arslan (1992), “Bîmarîstan”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, VI, 163-178
- Togan, A. Zeki Velidi (1981), *Tarihte Usul*, 3. Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul.
- Tomar, Cengiz (2010), “Şam (Bilâdü'ş-Şâm)”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXXVIII, 320-325.
- Topuz, Hatice Kübra (2011), “Abbâsî Başşehri Sâmerî ve Abbâsî Tarihinde Sâmerî Dönemi”, *İSTEM Dergisi*, Yıl 9, Sayı 18, Konya, ss. 83-112.
- Uluçam, Abdüsselam (1999), “Irak (Mimari)”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, VIII, 111-115.
- Unat, Yavuz (2013), “Yahyâ b. Ebû Mansûr el-Müneccim”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XLIII, 242.
- Uslu, Recep (1993), “Cündişâpûr”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, VIII, 117-118.
- Uyar, Gülgün (2013), “Zübeyde bint Ca'fer”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, XLIV, 517-519.
- Üçok, Bahriye (1968), *İslâm Tarihi Emevîler-Abbâsîler*, Ankara Ün. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara.
- Ünal, Sadettin (2001), “Kâbe”, *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXIV, 17, s 14-21.
- Vefik ed-Dakdûkî (1985), *el-Cündiyye fî Ahdi'l Devleti'l-Ümeviyye*, Beyrût.
- Wilhelm Barthold (1984), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Çev. M. Fuad Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Yâkubî, Ahmed b. Ebi Yakub B. Vadîh el-Kâtib (1890), *Kitabü'l-Büldân*, Matbaat-ı Brill, Leiden.
- Yakut el-Hamevî (2017), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul.
- Yakut el-Hamevî, Yakut b. 'Abdullah Ebu 'Abdullah Şihabuddin (1977), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Daru's-Sadr, Beyrut.
- Yetkin, Suut Kemal (1965), *İslâm Mimarisi*, 3. Baskı, AÜİF Yayınları, Ankara.

- Yetkin, Suut Kemal (1984), *İslâm Ülkelerinde Sanat*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Yetkin, Şerare (1988), "Âbbasiler (Sanat)", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, I, 49-56.
- Yıldırım, Taner-Ahmet Altıngök (2015), "Abbâsîler Döneminde İslam Tıbbı ve Toplum Sağlığı", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Dergisi*, Cilt 25, Sayı 2, Elazığ, ss. 269-295.
- Yıldız, Hakkı Dursun (1988), "*Abbâsiyye*", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, I, 56-57.
- Yıldız, Hakkı Dursun (1991), "Arabistan (İslâm Öncesi)", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, III, 252-258.
- Yıldız, Hakkı Dursun (1991), "Avâsım", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, IV, 111-112.
- Yıldız, Hakkı Dursun (1992), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I-XV+I, Çağ Yayınları, İstanbul.
- Yıldız, Hakkı Dursun (1994), "Ebü'l-Abbâs es-Seffâh", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, X, 283-284.
- Yıldız, Hakkı Dursun (1999), "Abbâsiler (Siyasi Tarih)", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, Ankara, I, 31-48.
- Yılmaz, Metin (2001), "İslam Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkûmların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 12-13, Samsun, ss. 539-581.
- Yılmaz, Saim (2010), "Tarsus'un Müslümanlar Tarafından Fethi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, Ocak-Haziran 2010, Adana, ss. 87-103.
- Yiğit, İsmail (1995), "Emevîler", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XI, 87-104.
- Yiğit, İsmail (2008), "Ribât", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XLII+II, TDV Yayınları, İstanbul, XXXV, 76-79.
- Yiğit, İsmail (2011), "*Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme*", İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 7-8-9 Kasım 2008, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, C. I, 39-54.

Yüksel, Ahmet Turan-Celilov, Behman (2018), "Ebu'l-Abbâs es-Seffâh", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler I*, Edt. Mehmet Şeker, Siyer Yayınları, İstanbul, ss. 300-352.

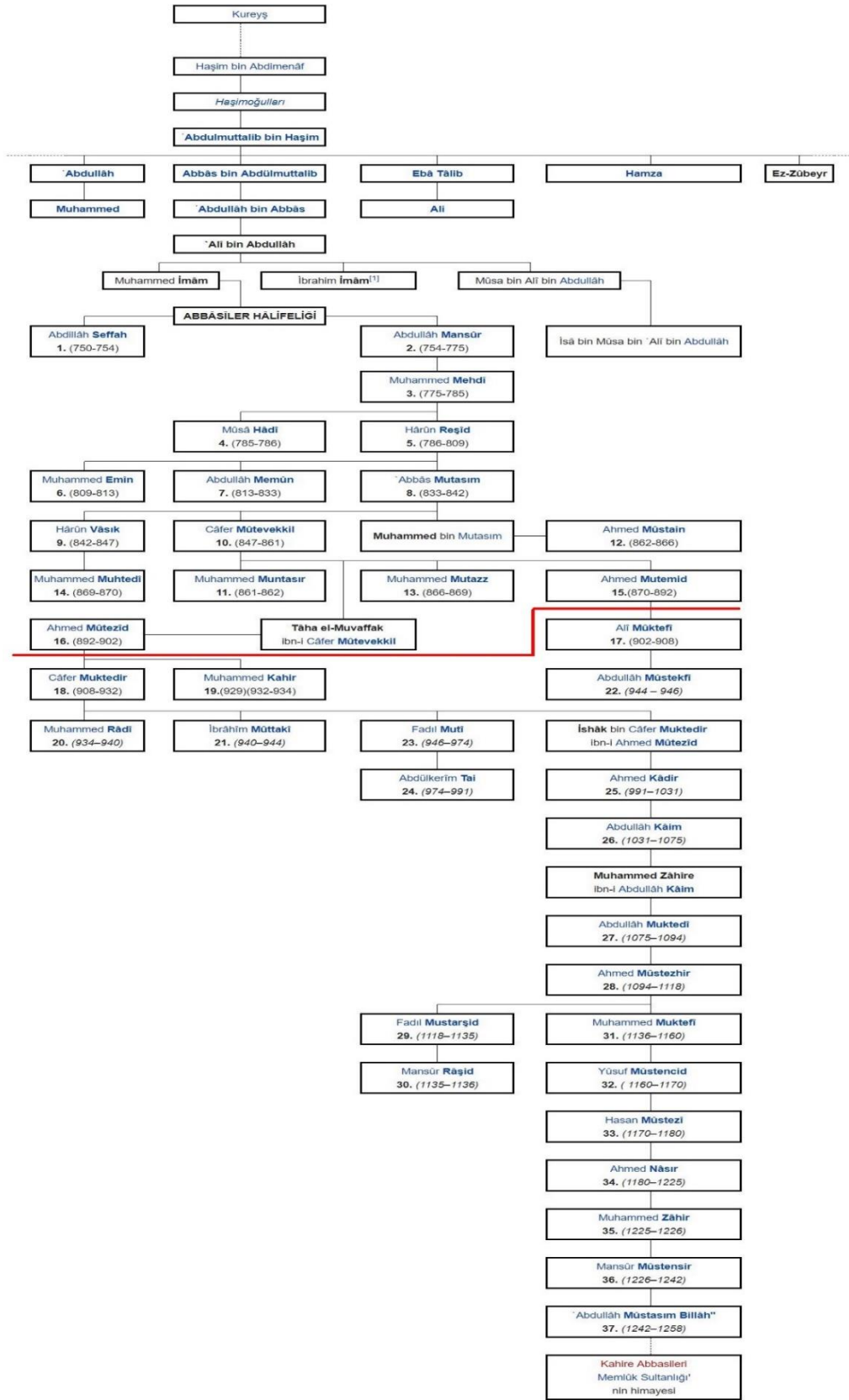
6. EKLER

6.1. TABLOLAR VE PLANLAR

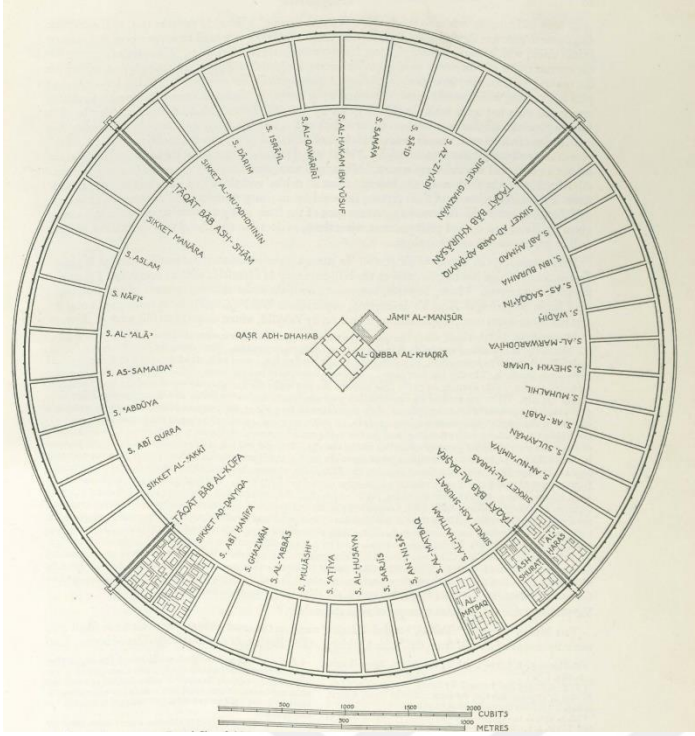
Ek-1: Abbasi Halifeleri Listesi (Yıldız, Hakkı Dursun (1999), “Abbâsîler (Siyasi Tarih)”, DİA)

ABBÂSÎ HALİFELERİ		
1.	Ebü'l-Abbas es-Seffâh	132 (750)
2.	Ebü Ca'fer el-Mansûr	136 (754)
3.	Muhammed el-Mehdî	158 (775)
4.	Mûsâ el-Hâdî	169 (785)
5.	Hârûnürreşid	170 (786)
6.	el-Emîn	193 (809)
7.	el-Me'mûn	198 (813)
8.	el-Mu'tasım-Billâh	218 (833)
9.	el-Vâsiķ-Billâh	227 (842)
10.	el-Mütevekkil-Alellah	232 (847)
11.	el-Muntasır-Billâh	247 (861)
12.	el-Müstain-Billâh	248 (862)
13.	el-Mu'tez-Billâh	252 (866)
14.	el-Mühtedî-Billâh	255 (869)
15.	el-Mu'temid-Alellah	256 (870)
16.	el-Mu'tazıd-Billâh	279 (892)
17.	el-Müktefi-Billâh	289 (902)
18.	el-Muktedir-Billâh	295 (908)
19.	el-Kâhir-Billâh	320 (932)
20.	er-Râzî-Billâh	322 (934)
21.	el-Müttakî-Lillâh	329 (940)
22.	el-Müstekfî-Billâh	333 (944)
23.	el-Mutî-Lillâh	334 (946)
24.	et-Tâi'-Lillâh	363 (974)
25.	el-Kâdir-Billâh	381 (991)
26.	el-Kâim-Biemrillâh	422 (1031)
27.	el-Muktedî-Biemrillâh	467 (1075)
28.	el-Müstazhir-Billâh	487 (1094)
29.	el-Müsterşid-Billâh	512 (1118)
30.	er-Râşid-Billâh	529 (1135)
31.	el-Muktefi-Liemrillâh	530 (1136)
32.	el-Müstencid-Billâh	555 (1160)
33.	el-Müstazî-Biemrillâh	566 (1170)
34.	en-Nâsır-Lidînillâh	575 (1180)
35.	ez-Zâhir-Biemrillâh	622 (1225)
36.	el-Müstansır-Billâh	623 (1226)
37.	el-Müsta'sım-Billâh	640 - 656 (1242 - 1258)

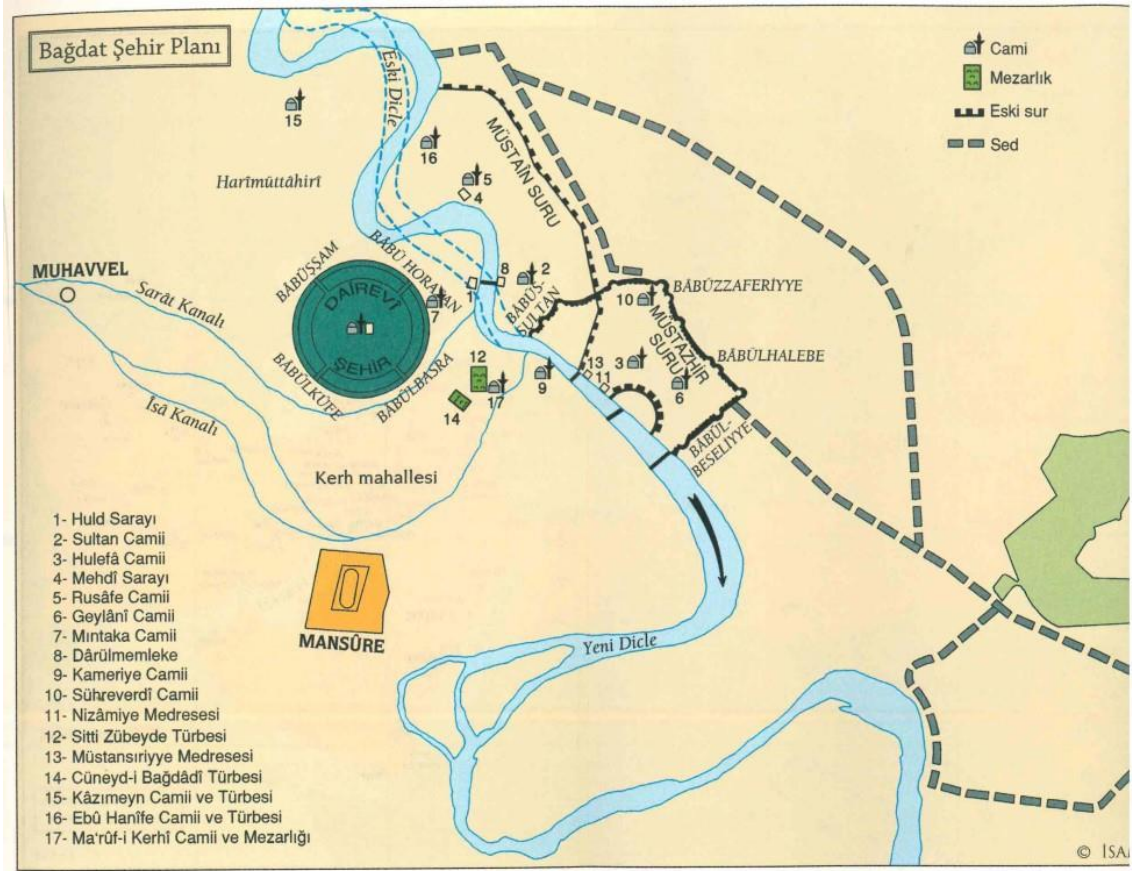
Ek-2: Abbâsî Halifeleri Şeceresi (Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, (1986))

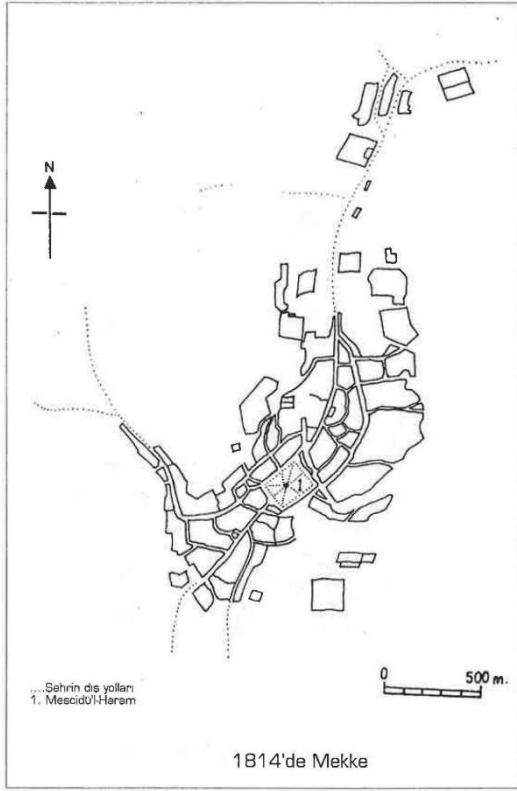
Ek-3: Bağdat Şehir Planı (Creswell (1940), Early Muslim Architecture, s. 9)

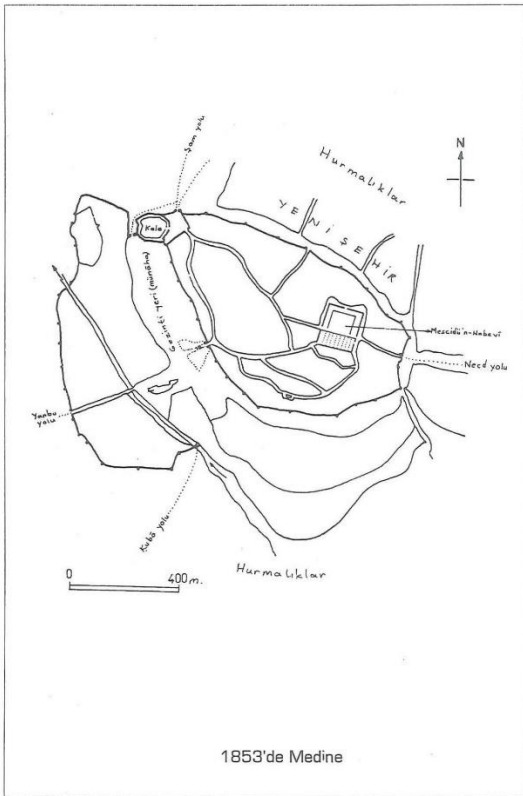
Ek-4: Bağdat Şehir Planı (Bozkurt, Nahide (2017), Abbâsiler (750-1258), s. 305)

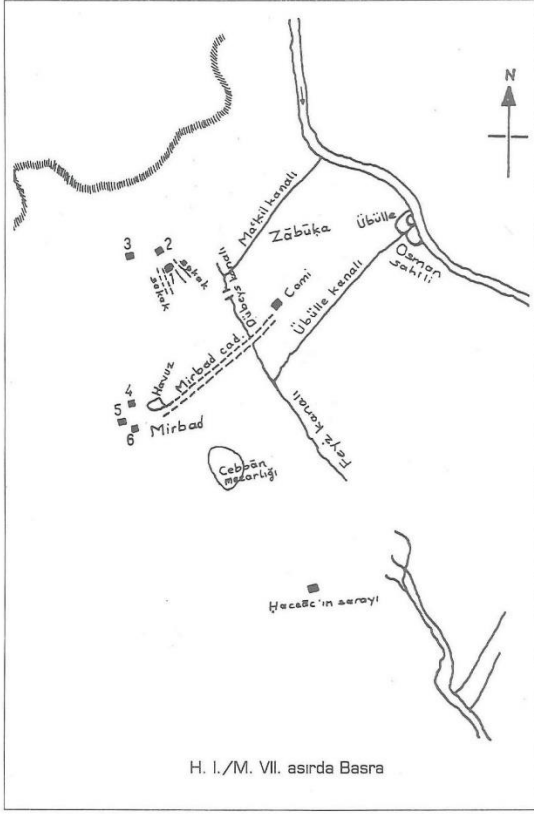
Ek-5: Mekke Şehir Planı (Can, Yılmaz (1995), İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı, s. 189)

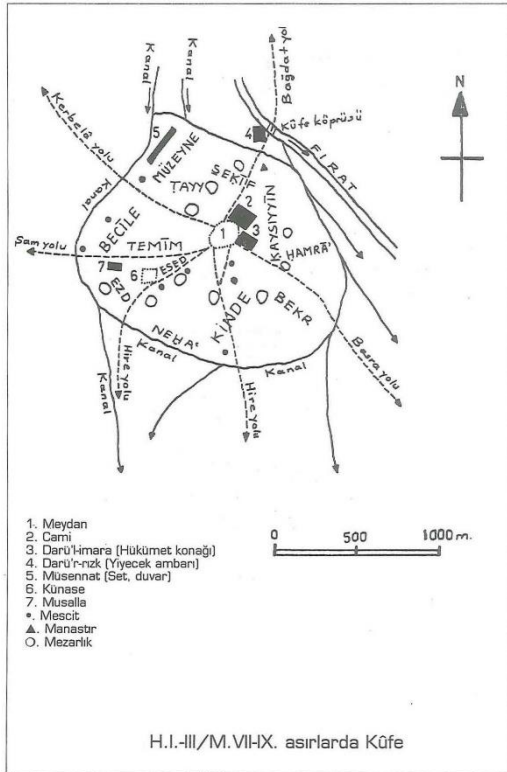
Ek-6: Medine Şehir Planı (Can, Yılmaz (1995), İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı, s. 191)

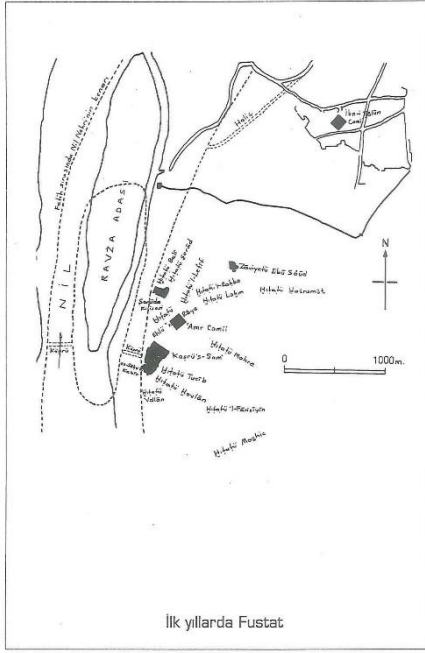
Ek-7: Basra Şehir Planı (Can, Yılmaz (1995), İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı, s. 201)

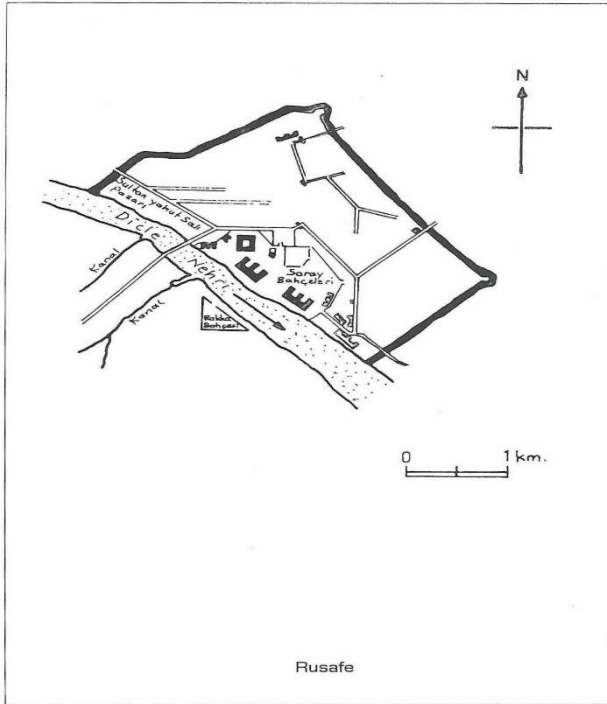
Ek-8: Kûfe (Can, Yılmaz (1995), İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı, s. 205)

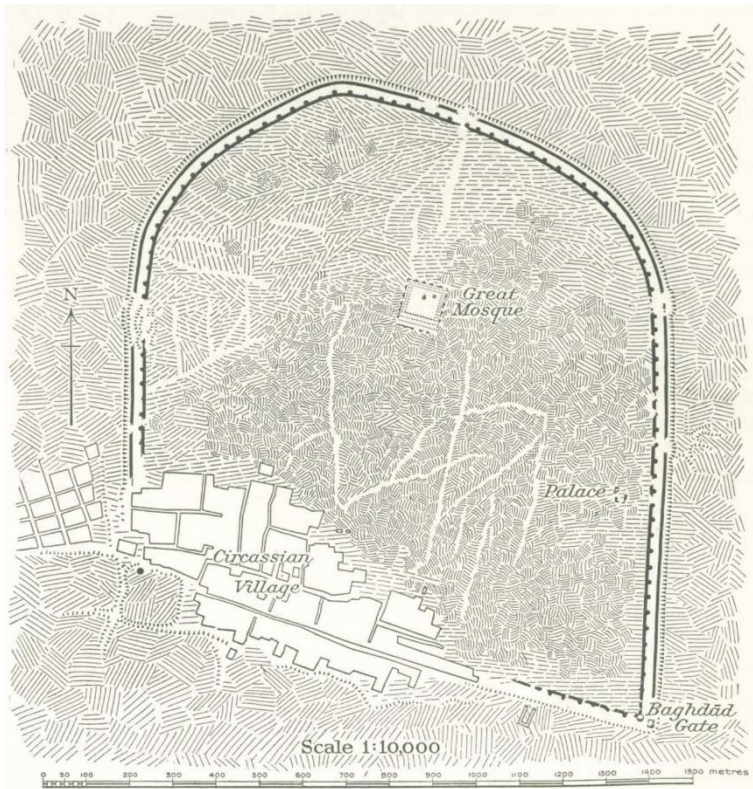
Ek-9: Fustat (Can, Yılmaz (1995), İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı, s. 207)

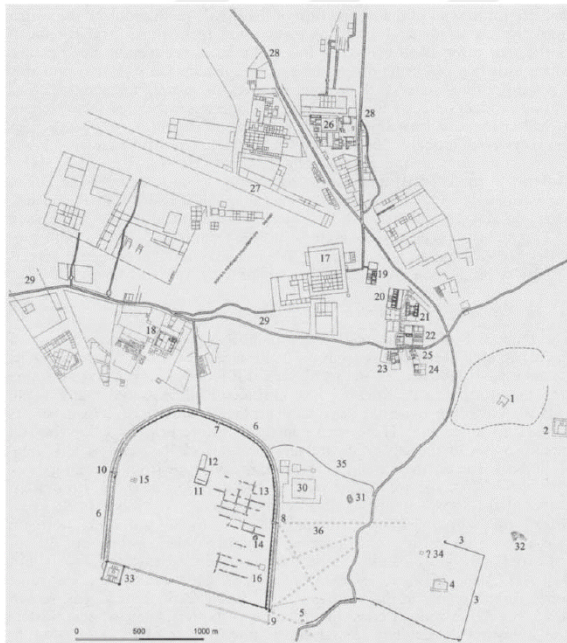
Ek-10: Rusafe (Can, Yılmaz (1995), İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı, s. 222)

Ek-11: Rakka (Creswell (1940), Early Muslim Architecture, s. 40)

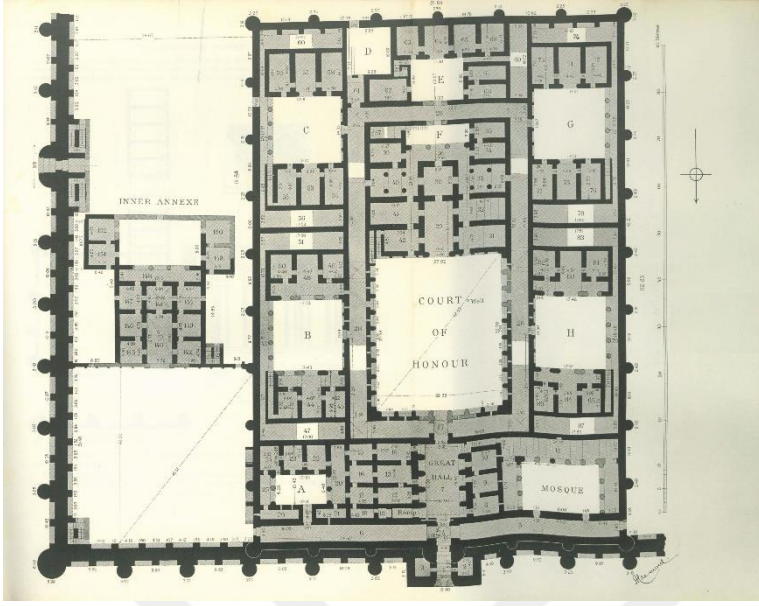

Ek-12: Rakka, (H.,Stefan (2006), The History of the Industrial and Commercial Area of Abbasid al-Raqqa, s. 36)

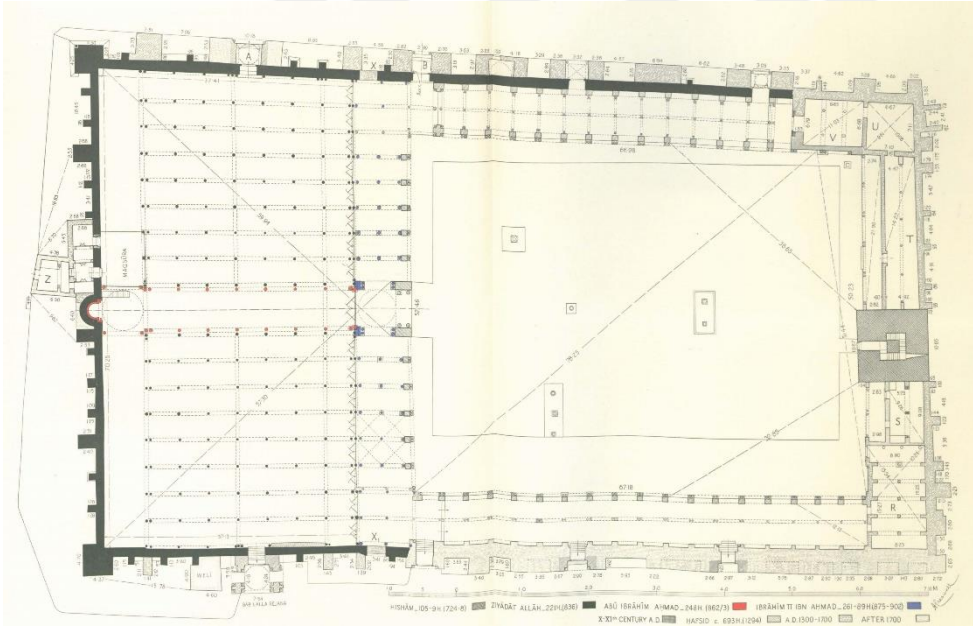

Map: German Archaeological Institute/Jena University
 1) Dair al-Zakkā 2) Roman-Byz. Square Building 3) Walls of Kallinikos/al-Raqqa 4) Congregational Mosque of al-Raqqa 5) Mausoleum of Uwais al-Qarani. 6) Walls of al-Rāfiqa 7) North Gate. 8) East Gate or Bāb al-Sibāl. 9) Bāb Baghdad. 10) West Gate. 11) Congregational Mosque of al-Rāfiqa. 12) Cistern. 13) Street Grid. 14) Qasr al-Banāt. 15) So-called 'Church'. 16) Square Complex. 17) Main Palace of Harun al-Rashid. 18) Palace A. 19) Palace B. 20) Palace C. 21) Palace D. 22) North Complex. 23) Western Palace. 24) Eastern Palace. 25) East Complex. 26) Northeast Complex. 27) Hippodrom. 28) North Canals. 29) West Canal/Nahr al-Nīl. 30) Samarra'-Period Complex. 31) Tall Zujāi/Glass Tell. 32) Tall Aswad. 33) Ayyūbid Citadel. 34) Mausoleum of Yahyā al-Gharīb. 35) Wall of Tāhir ibn al-Husain. 36) Main Street of al-Raqqa al-Muhtariqa.

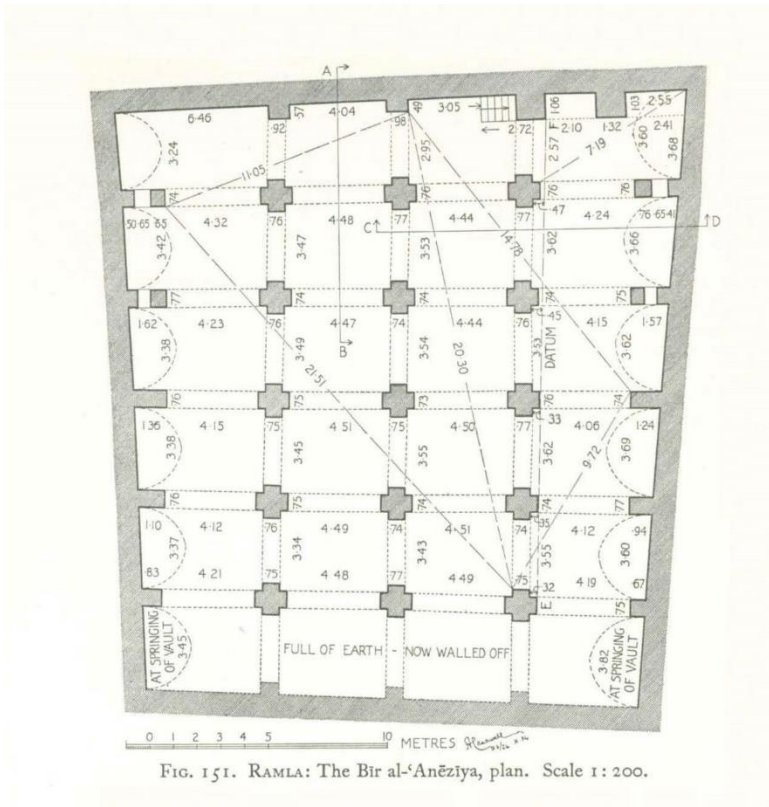
Ek-13: Uhaydır Sarayı, Saray Kompleksi ve dış duvarlar (Creswell (1940), Early Muslim Architecture, s. 82 ek)

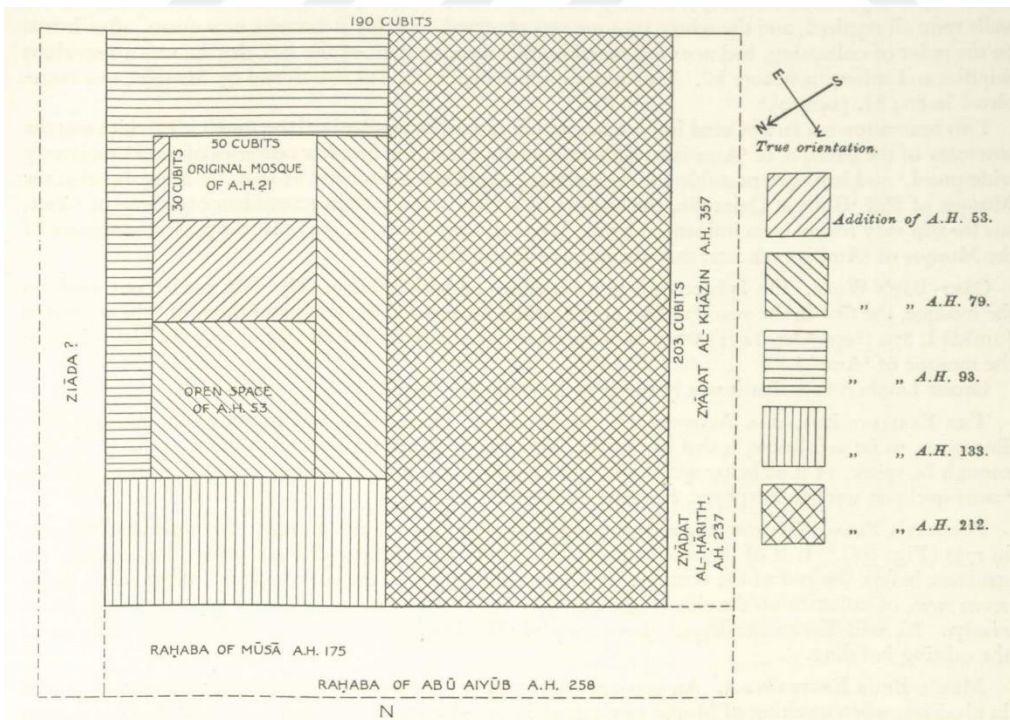
Ek-14: Kayrevan Ulu Camii, Mimari Unsurların Kronolojik Eklentileri (Creswell (1940), Early Muslim Architecture, s. 224 ek)

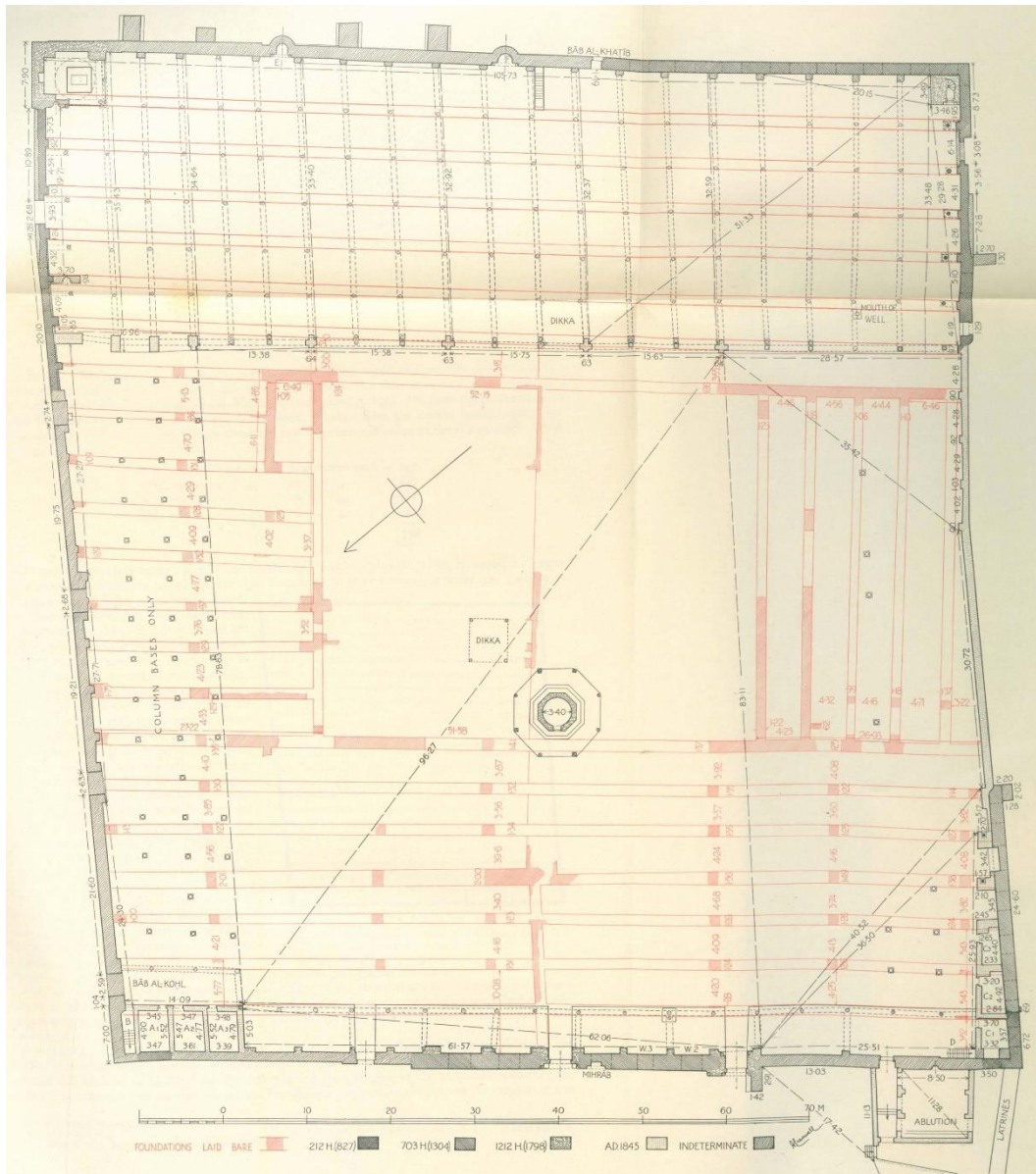
Ek-15: Bi'r al-Aniziya Sarnıç-Remle (Creswell (1940), Early Muslim Architecture, s. 162a)

Ek-16: Fustat, Amr Camii, Kronolojik Diyagramlı Mimari Eklentiler Planı, (Creswell (1940), Early Muslim Architecture, s. 175)

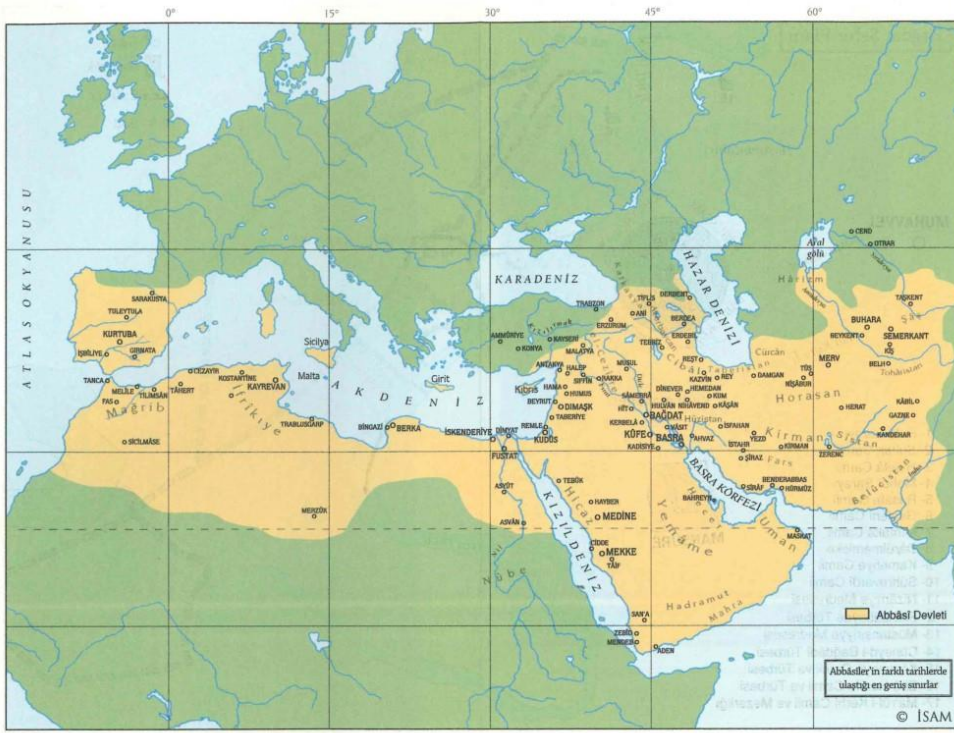

Ek-17: Fustat Amr Camii, Mimari Unsurların Kronolojik Eklentiler (Creswell (1940), Early Muslim Architecture, s. 188 ek)

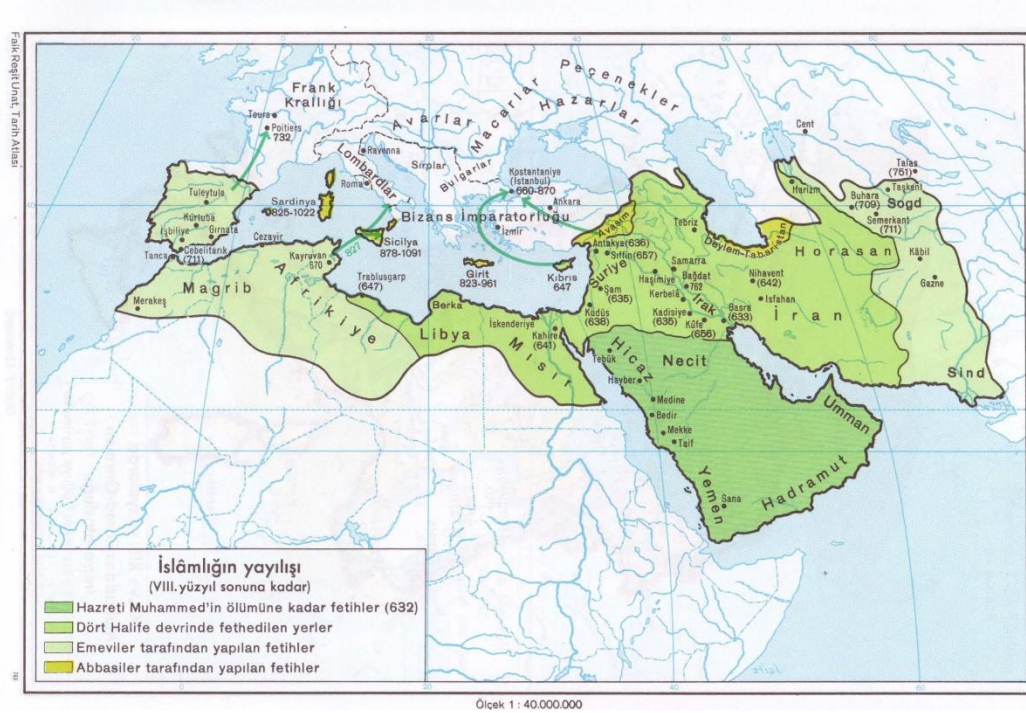

6.2. HARİTALAR

Ek-18: Abbâsî Coğrafyası (Bozkurt, Nahide (2017), Abbâsîler (750-1258), s. 307)

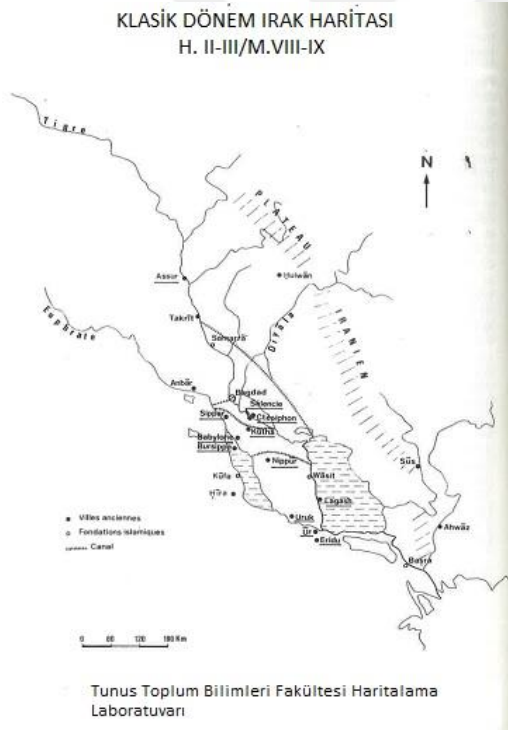
Ek-19: İslâmiyetin Yayılışı, (F.R. UNAT, Tarih Atlası, s. 763)

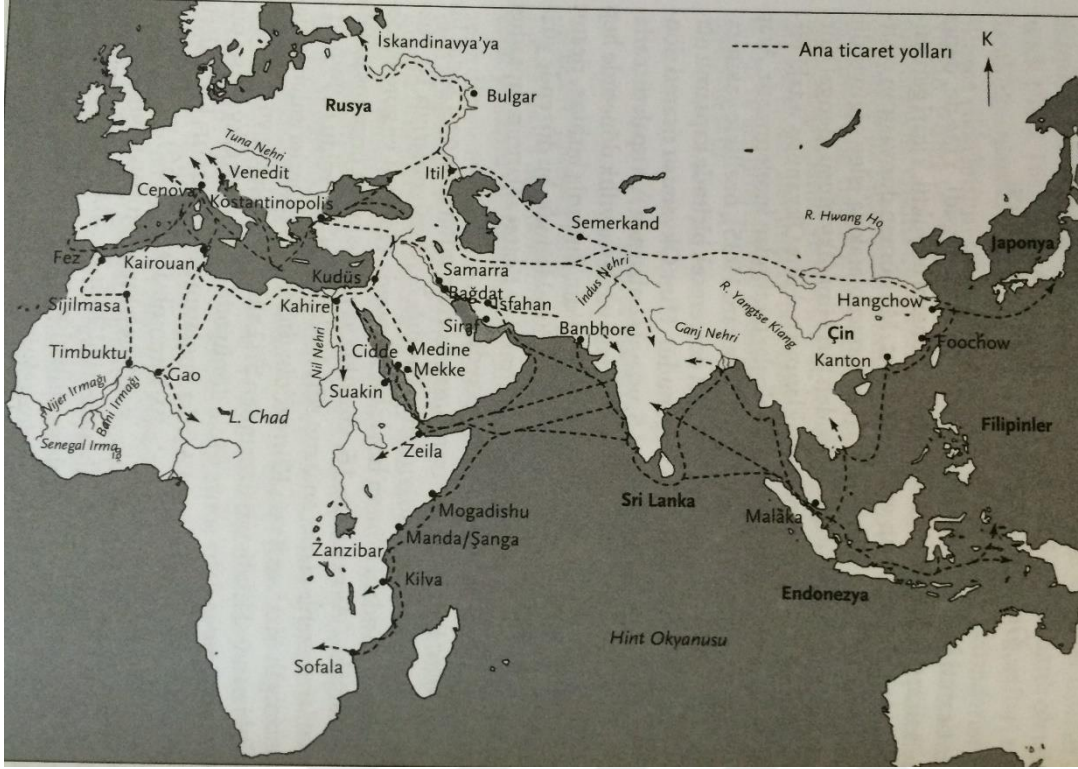
Ek-20: Abbasilerin Yayılışı www.islamicart.museumwnf.org erişim.12.12.2019

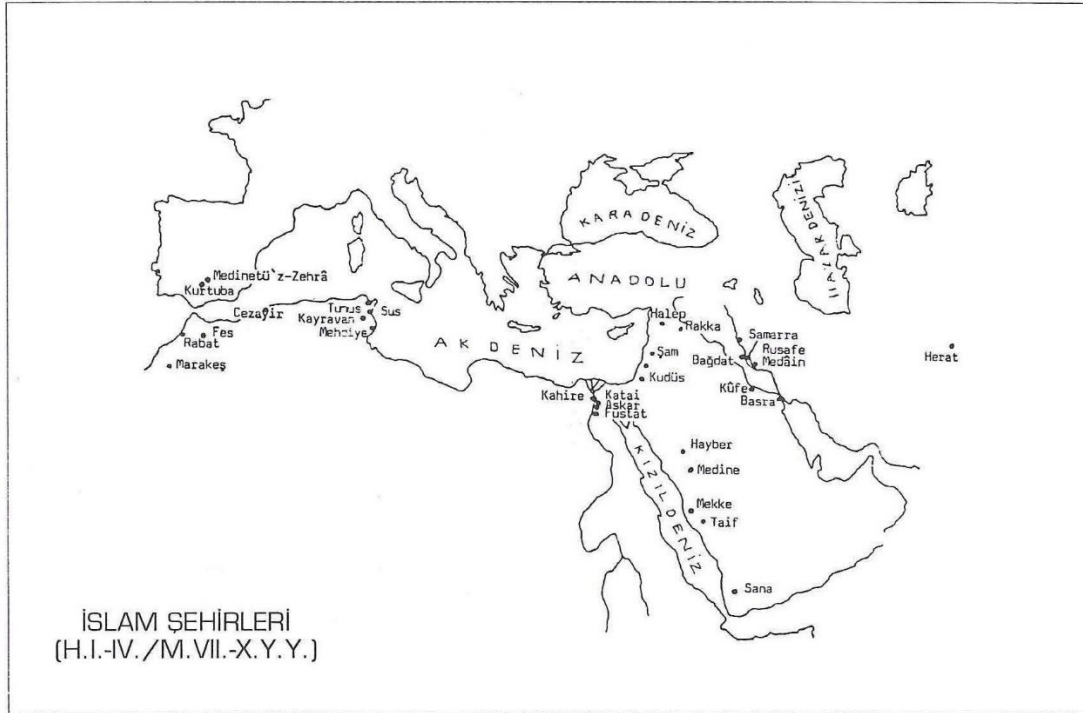
Ek-21: Irak Haritası (Hichem Djait (1986), Al-Kufa s.164)

Ek-22: Ticaret Yolları (Timothy Insoll (2007), İslâm Arkeolojisi, Homer Kitabevi, s.168)

Ek-23: İslâm Şehirleri, (Can, Yılmaz (1995), İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı, s. 180)

6.2. RESİMLER

Ek-24: Rakka, Duvarlar ve Bağdat Kapısı (Creswell (1940), Early Muslim Architecture, Plate 2)

Ek-24: (devam) Rakka, Kuzey Doğu Köşe Kule ve Bağdat Kapısının Kuzeyden görünümü (Creswell (1940), Early Muslim Architecture, Plate 2)

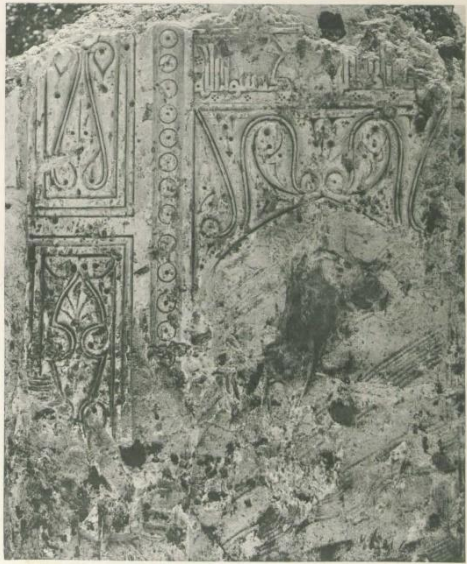
Ek-24: (devam) Rakka, Sur duvarları kuzey kenarı batıdan görünüş (Creswell (1940), Early Muslim Architecture, Plate 2)

Ek-25: Fustat Amr Camii, (Creswell (1940), Early Muslim Architecture, Plate 39)

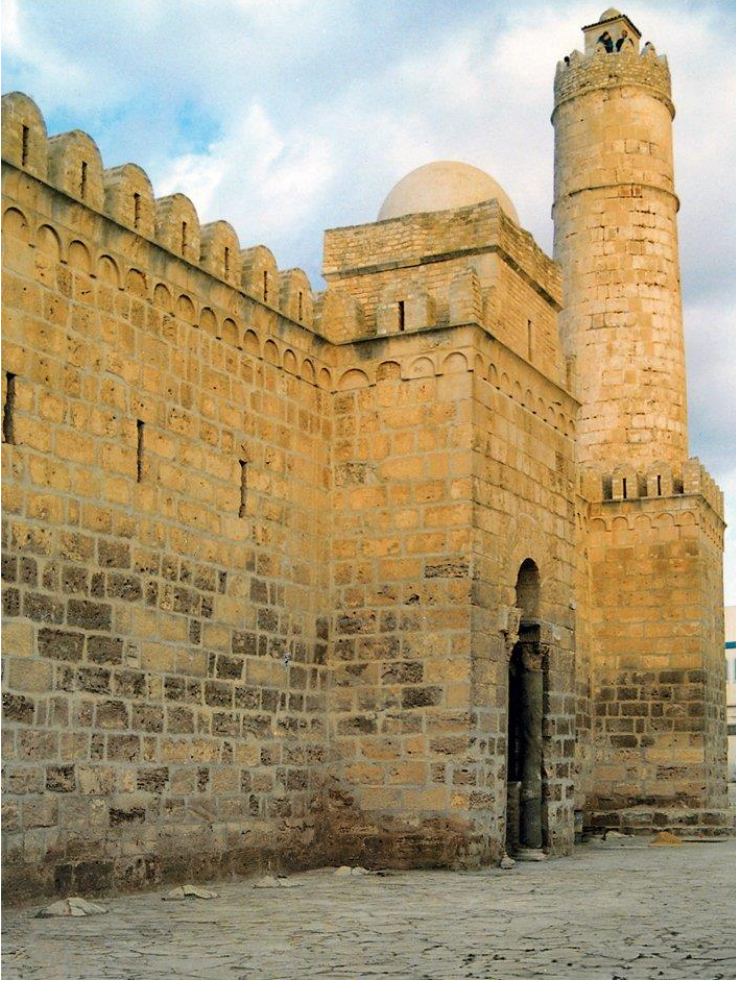
Ek-26: el-Asker sarayı mihrabı, (Creswell (1940), Early Muslim Architecture, Plate 123)

Ek-27: Tunus, Sûse Ribatı, Kuzey batı yönü görünüm (Creswell (1940), Early Muslim Architecture, Plate 36)

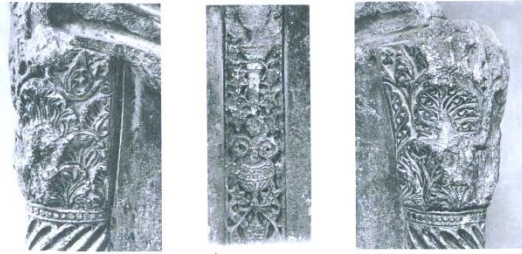
Ek-28: Tunus, Sûse Ribâtı Giriş Cephesi (Yiğit, İsmail (2008), “Ribât”, DİA, XXXV, s.77)

Ek-29: Tunus, Münestir Ribâtı (Yiğit, İsmail (2008), “Ribât”, DİA, XXXV, s.76)

Ek-30: Bağdat, Muhtemel Mansur Camii Mihrabı (Creswell (1940), Early Muslim Architecture, Plate 1)

BAGHDĀD. MIHRĀB, probably of al-Mansūr

RAQQA, THE WALLS
155 H. (772)

Ek-30: (devam) Bağdat, el-Hasekî Camii mihrabı (Creswell (1940), Early Muslim Architecture, Plate 120)

Ek-30: (devam) Bağdat Müzesindeki Muhtemel Mansur Camii Mihrabı (Creswell (1940), Early Muslim Architecture, s. 37)

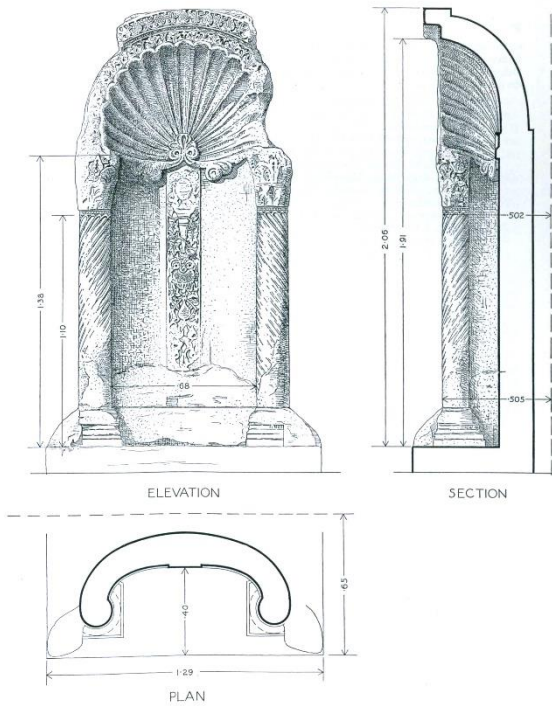

FIG. 26. BASSORAH: Mihrāb in the Museum, probably from the Mosque of al-Mansūr. Scale 1 : 10. Measured by K. A. C. Creswell and drawn by M. Lyon.

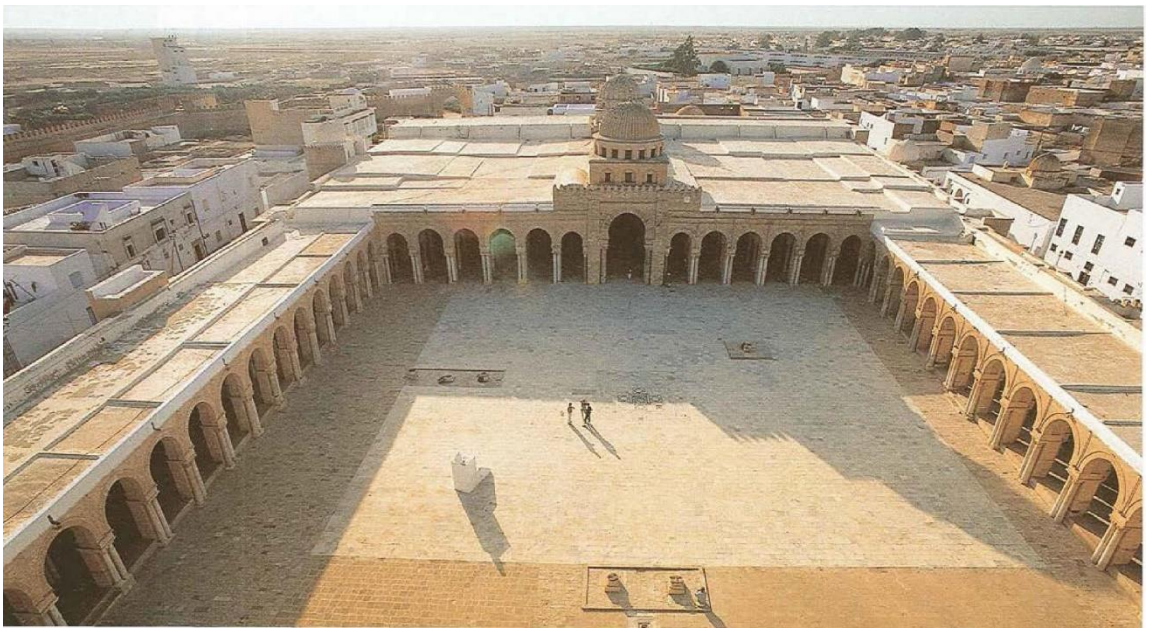

d. BAGHDĀD: Mihrāb from the Jāmi' al-Khaṣṣakī

Ek-31: Kayrevan Camii Mihrabı (Yetkin, Suut Kemal (1984), İslâm Ülkelerinde Sanat, s. 22)

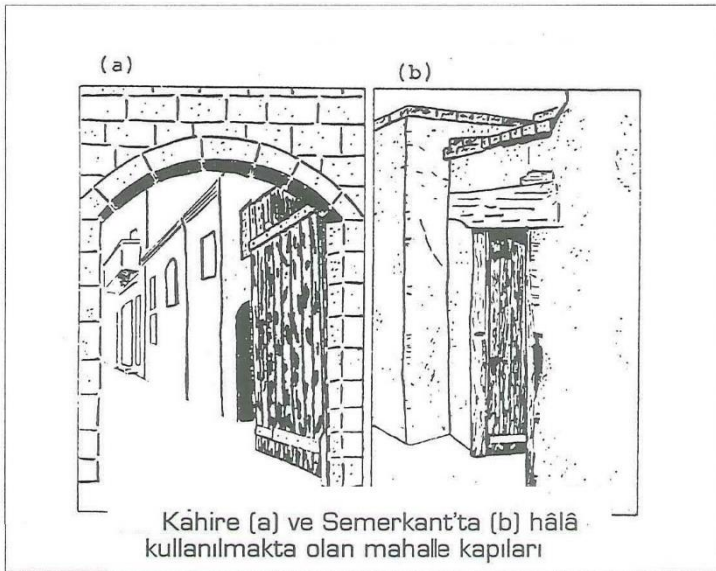
Ek-31: (devam) Kayrevan Camii Minareden Görünümü (Markus Hattstein-Peter Delius (2007), İslâm Sanatı ve Mimarisi, s. 132)

Ek-31: (devam) Kayrevan Camii Genel Görünüş ve Kare Planlı Minaresi (Yetkin, Suut Kemal (1984), İslâm Ülkelerinde Sanat, s. 21)

Ek-32: Mahalle Kapıları örneği (Can, Yılmaz (1995), İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı, s. 241)

a. Third aisle from north, looking east

b. East side, looking north

c. General view, looking north-west

THE CISTERN OF RAMLA
172 H. (789)

Ek-34: Remle Sarnıcının günümüzdeki hali, (www.flickr.com)

Ek-35: Remle Ak Mescid Minaresi, (www.wikiyy.com)

Ek-36: Uhaydır Sarayı (Markus Hattstein-Peter Delius (2007), İslâm Sanatı ve Mimarisi, s. 98)

Ek-37: Refika Cami-i Kebir'inin avlusu ve minaresi, (Markus Hattstein-Peter Delius (2007), İslâm Sanatı ve Mimarisi, s. 97)

